

Noten

Inleiding

- ¹ G. Ionescu en E. Gellner, 'Introduction', in: G. Ionescu en E. Gellner (red.), *Populism. Its meanings and national characteristics* (Londen 1969), 1-5, aldaar 1; zie ook D. van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme* (Amsterdam en Antwerpen 2008), 58.
- ² De alliteratie van populisme en polder, die ook in de titel van dit boek voorkomt, is eerder bedacht. In 2003 verscheen een korte beschouwing in het maandblad van de Wiardi Beckman Stichting; A. Scalzo, 'Staar je niet blind op het polder-populisme', *Socialisme en democratie* 60 (5/6) (2003), 5-6. Nog iets eerder verscheen echter P. Lucardie, 'Polder oder Populismus', *Berliner Republik* 4 (5) (2002), 78-83.
- ³ A. van der Zwan, *De uitdaging van het populisme* (Amsterdam 2003); R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam 2009); M. van Rossem, *Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme* (Amsterdam 2010); A. Pechtold, *Henk, Ingrid en Alexander* (Amsterdam 2012); M. Fennema, *Geert Wilders, tovenaarsleerling* (Amsterdam 2010); D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003); idem, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011); B. Heijne, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (Amsterdam

2011); Van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme*.

⁴ Van Rossem, *Waarom is de burger boos?*, 21 en tekst omslag boek.

⁵ A.C. Zijdeveld, *Populisme als politiek drijfzand* (Amsterdam 2009), 74 en 78.

⁶ R. Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam 2010), 55 en 59.

⁷ Zie onder meer H. te Velde, *Van regentmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010), 245-262; K. Vossen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 127 (te verschijnen in het voorjaar van 2012); C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007); S.L. de Lange, *From Pariah to Power: The Government Participation of Radical Right-Wing Populist Parties in West European Democracies* (Antwerpen 2008). We zouden hier ook jongere wetenschappers kunnen noemen die proefschriften op dit gebied voorbereiden of zojuist voltooid hebben, zoals Jasper Muis (Vrije Universiteit), Tim Houwen (Radboud Universiteit) en Stijn van Kessel (Sussex University).

⁸ H.J. Schoo, 'Het ene populisme is het andere niet', *Socialisme en democratie* 60 (10/11) (2003), 84-88, aldaar 87.

⁹ Onder meer door Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*

(Groningen 2003), 96-116; J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the eye of the beholder: the perception of the List Pim Fortuyn and the parliamentary elections of May 2002', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 69-87; W. van der Brug, 'How the LPF fuelled discontent: empirical tests of explanations of LPF support', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 89-106; E. Bélanger en K. Aarts, 'Explaining the rise of the LPF: issues, discontent and the 2002 Dutch election', *Acta Politica* 41 (1) (2006), 4-20. Ook in de publicaties over het Nationaal Kiezersonderzoek wordt aandacht besteed aan het electoraat van LPF en PVV; zie bijvoorbeeld J.J.M. van Holsteyn en J.M. den Ridder, *Alles blijft anders. Nederlandse kiezers en verkiezingen in het begin van de 21^e eeuw* (Amsterdam 2005); K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007); H. Schmeets (red.), *Verkiezingen: Participatie, Vertrouwen en Integratie* (Den Haag, 2011); zie voorts P. Kanne, *Gedoogdemocratie. Heeft stemmen eigenlijk wel zin?* (Amsterdam 2011).

¹⁰ H. Beunders, 'Kijken vanuit het struikgewas', *De Groene Amsterdammer* (19 mei 2011), 58-61, aldaar 61.

¹¹ Ibidem.

¹² Zie bijvoorbeeld D.J. Wolffram, 'Populisme verleden tijd?', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 127 (te verschijnen in het voorjaar van 2012).

Hoofdstuk 1

¹ G. Geerts en H. Heestermans (red.), m.m.v. C. Kruyskamp, *Van Dale groot woordenboek der Nederlandse taal* (11de druk; Utrecht en Antwerpen 1984), 2224.

² Zie bijvoorbeeld: K. Abts en S. Rummens, 'Populism versus democracy', *Political Studies* 55 (2007), 405-424; of: A.C. Zijderveld, *Populisme als politiek drijfzand* (Amsterdam 2009); nog scherper is R. Riesen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam en Antwerpen 2010).

³ Een (zeer genuanceerd) pleidooi voor populisme vindt men bij R. Cuperus, *De wereldburger bestaat niet. Waarom de opstand der elites de samenleving ondermijnt* (Amsterdam 2009), 99-126, en bij D. van Reybrouck, *Pleidooi voor populisme* (Amsterdam en Antwerpen 2008).

⁴ J.D. Hicks, *The populist revolt. A history of the Farmers' Alliance and the People's Party* (Minneapolis 1931; herdruk Lincoln 1961), 238-239.

⁵ Hicks, *The populist revolt*, 441.

⁶ M. Kazin, *The populist persuasion. An American history* (New York 1995).

⁷ Zie A.E. van Niekerk, *Populisme en politieke ontwikkeling in Latijns Amerika* (Rotterdam 1972).

⁸ A. Walicki, 'Russia' in: G. Ionescu en E. Gellner (red.), *Populism. Its meanings and national characteristics* (Londen 1969), 62-96; F. Venturi, *Roots of revolution. A history of the populist and socialist movements in nineteenth century Russia* (Londen 1960).

⁹ De Populistische Omroep Nederland (PopNed.nl) werd in november 2008 opgericht door Ronald Sörensen, tevens een van de oprichters van Leefbaar Rotterdam en sinds 2011 senator voor de PVV, en de Groningse historicus Ronald Kaatee. Al gauw werd de omroep overvleugeld door PowNed en Wakker Nederland (WNL) en begon deze een slapend bestaan te leiden. Toen PowNed en WNL niet beantwoordden aan de verwachtingen van de populistten, begon PopNed.nl in 2010 opnieuw leden te werven; eind 2011 telde de omroep circa 1600 leden (interview met Ronald Kaatee, 30 november 2011; zie ook www.popned.nl, geraadpleegd op 12 januari 2012).

¹⁰ Kazin, *The populist persuasion*, 5; R.S. Jansen, 'Populist mobilization: A new theoretical approach to populism', *Sociological Theory* 29 (2) (juni 2011), 75-96.

¹¹ J. Jagers, *De Stem van het Volk! Populisme als concept getest bij Vlaamse politieke partijen* (Antwerpen 2006), 56; F. Decker, 'Die populistische Herausforderung. Theoretische und ländervergleichende Perspektiven' in: F. Decker (red.), *Populismus. Ge-*

fahr für die Demokratie oder nützliches Korrektiv? (Wiesbaden 2006), 9-32.

¹² Kazin, *The populist persuasion*, 1; Jansen, 'Populist mobilization', 83-84.

¹³ K. Hawkins, 'Is Chávez populist? Measuring populist discourse in comparative perspective', *Comparative Political Studies* 42 (2008), 1040-1067. In de ogen van deze Amerikaanse politicoloog is een ideologie per definitie expliciet en is het daarom beter te spreken van een wereldbeschouwing of geestesgesteldheid (*mindset*).

¹⁴ Zie voor een vergelijking van het populisme in Europa en Latijns-Amerika: C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser (red.), *Populism in Europe and the Americas: threat or corrective for democracy?* (Cambridge en New York 2012). Een beknopte samenvatting van deze bundel is in 2011 verschenen als Kellogg Working Paper: zie C. Mudde en C. Rovira Kaltwasser, 'Voices of the peoples: populism in Europe and Latin America compared', te vinden op: kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WP_2011.shtml (geraadpleegd op 15 juli 2011); zie ook K. Hawkins, *Venezuela's Chavismo and populism in comparative perspective* (Cambridge en New York 2010), 195-199.

¹⁵ P. Lucardie, 'Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen', *Res Publica* 52 (2010), 149-172.

¹⁶ In Nederland zijn dat in elk geval de historici René Cuperus, Maarten van Rossem, Koen Vossen en Hans Wansink, evenals de politicologen André Krouwel en Ruud Kooie en de socioloog Dick Pels; zie Cuperus, *De wereldburger bestaat niet*, 99-126; M. van Rossem, *Waarom is de burger boos? Over hedendaags populisme* (Amsterdam 2010), 28-29; K. Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', *Res Publica* 51 (2009), 437-465; H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004), 28-29; A. Krouwel, 'Populisme en politiek cynisme', *Civis Mundi* 43 (2) (juli 2004), 94-99; R.A. Kooie, *Politiek en tegenpolitiek in de Nederlandse politiek. Politici, journalisten en wetenschappers in de ban van*

het populisme (Leiden 2006), 8-9; D. Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011).

¹⁷ D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003), 25-32.

¹⁸ Zie over dit onderscheid ook R.R. Barr, 'Populists, outsiders and anti-establishment politics', *Party Politics* 15 (2009), 29-48.

¹⁹ Zie voor nadere analyse van het democratisch radicalisme: A.P.M. Lucardie, 'Op zoek naar zusterpartijen. D66 en het democratisch radicalisme in West-Europa' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1993 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1994), 200-228.

²⁰ Bijvoorbeeld Pim Fortuyn, die volgens de meeste waarnemers toch zeker als populist beschouwd kan worden; zie verder hoofdstuk 5 in dit boek.

²¹ Zo ook A. Stewart, 'The social roots' in: Ionescu en Gellner (red.), *Populism*, 180-196; en M. Wiewiorka, *La démocratie à l'épreuve. Nationalisme, populisme, ethnicité* (Parijs 1993), 86-87.

²² Waarschijnlijk het eerst in Frankrijk; zie P. Milza, 'Le Front National: droite extrême ... ou national-populisme?' in: J.F. Sirinelli (red.), *Histoire des droites en France*, I (Parijs 1992), 691-732; P.A. Taguieff, 'La doctrine du national-populisme en France', *Études* 364 (1986), 27-46.

²³ Hawkins, *Venezuela's Chavismo*, 61-62, 214; zie ook Mudde en Rovira Kaltwasser, 'Voices of the Peoples', 18-20.

²⁴ Zie over de PDS V. Neu, 'Linkspartei. PDS (Die Linke)' in: F. Decker en V. Neu (red.), *Handbuch der deutschen Parteien* (Wiesbaden 2007), 314-328; zie voorts G. Voerman, 'Linkspopulismus im Vergleich. Die niederländische Socialistische Partij und die deutsche Linke' in: F. Wielenga en F. Hartleb (red.), *Populismus in der modernen Demokratie. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011), 179-204.

²⁵ Dat geldt met name voor de uitspraken van Oskar Lafontaine, in 2005 een van de twee voorzitters van de nieuwe formatie; zie bijvoorbeeld O. Lafontaine, *Politik für alle*.

Streitschrift für eine gerechte Gesellschaft (Berlijn 2005), 164.

²⁶ Over Dedecker zie T. Pauwels, 'Explaining the success of neoliberal populist parties: the Lijst Dedecker', *Political Studies* 58 (2011), 1009-1029. Zie voor Verdonk hoofdstuk 6 van dit boek.

²⁷ P. Taggart, *Populism* (Buckingham 2000), 95-98.

²⁸ Hawkins, *Venezuela's Chavismo*, 214.

²⁹ Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 440.

³⁰ Zie bijvoorbeeld: D. Albertazzi en D. McDonnell, 'The Lega Nord back in government', *West European Politics* 33 (2010), 1318-1340; K.R. Luther, 'Of goals and own goals: a case study of rightwing populist party strategy for and during incumbency', *Party Politics* 17 (2011), 453-470.

³¹ *Proyecto de Constitución Nacional, Título I Principios fundamentales*, en *Proyecto de Constitución Nacional, Título III, De los Deberes, Derechos Humanos y Garantías*, in het bijzonder artikel 70-74; online: www.analitica.com/constituyente/nueva (geraadpleegd op 25 september 2011).

³² Zie voor een enthousiaste beschrijving bijvoorbeeld G. Eekhout, 'Chávez en Venezuela: een nieuwe soort democratische revolutie?', *Civis Mundi* 45, 1 (2006), 42-45; genuanceerd is de conclusie van S. Ellner en D. Hellinger, 'Conclusion: the democratic and authoritarian directions of the *Chavista* movement' in: S. Ellner en D. Hellinger (red.), *Venezuelan politics in the Chávez era. Class, polarization, and conflict* (Londen 2003), 215-228; ronduit negatief is: K. Hawkins, 'Populism in Venezuela: the rise of Chavismo', *Third World Quarterly* 24 (2003), 1137-1160.

³³ De Vlaamse politicologen Koen Abts en Stefan Rummens noemen populisme dan ook 'proto-totalitair'; zie Abts en Rummens, 'Populism versus democracy'.

³⁴ Zie M. Weber, 'Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft' in: J. Winckelmann (red.), *Max Weber, Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen 1968), 475-488; zie voorts D. Madsen en P.G. Snow, *The charismatic bond: political beha-*

vior in time of crisis (Cambridge MA 1991), 11-35.

³⁵ Zie voor een uitgebreide analyse van de populistische stijl het fraaie proefschrift van de Belgische politicoloog J. Jagers, *De Stem van het Volk!* (Antwerpen 2006).

³⁶ Zie N. Mayer, 'The French National Front' in: H.G. Betz en S. Immerfall (red.), *The new politics of the right: neo-populist parties and movements in established democracies* (New York 1998), 11-26; M. Riedlsperger, 'The Freedom Party of Austria: From Protest to Radical Right Populism' in: ibidem, 27-44; M. Swyngedouw, 'The extreme right in Belgium: Of a non-existent Front National and an omnipresent Vlaams Blok' in: ibidem, 59-76; O. Mazzoleni en D. Skenderovic, 'The rise and impact of the Swiss People's Party: challenging the rules of governance in Switzerland' in: P. Delwit en P. Poirier (red.), *Extrême droite et pouvoir en Europe* (Brussel 2007), 85-116.

³⁷ Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 440-443.

Hoofdstuk 2

¹ H. te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme. Politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010), 245.

² Met name K. Vossen, 'Van marginaal naar mainstream? Populisme in de Nederlandse geschiedenis' in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 127 (te verschijnen in het voorjaar van 2012); en idem, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', *Christen Democratische Verkenningen* (voorjaar 2011), 43-51. Zie ook Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011), 20-40.

³ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 248-249; Te Velde beroept zich daarbij vooral op de doctoraalscriptie van E. Klei, 'Theatraal tegendraads. De stijl van optreden van Joan Derk van der Capellen tot den Pol (1741-1784) en de invloed van de Engelse agitator John Wilkes (1725-1797) daarop' (Groningen 2004). Van de scriptie

verscheen een samenvatting in *Overijsselse historische bijdragen. Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis*, 120 (2005), 104-127.

⁴ Het onderstaande portret is gebaseerd op S. Schama, *Patriots and liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York 1977), 64-67; I.L. Leeb, *The ideological origins of the Batavian Revolution. History and politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973), 136-148; en S.R.E. Klein, *Patriots republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Amsterdam 1995), 76-88.

⁵ J.D. van der Capellen tot den Pol, *Aan het volk van Nederland*, ingeleid door prof.dr. W.F. Wertheim en mr. A.H. Wertheim-Gijse Weenink (Amsterdam 1966), 130-131.

⁶ Klein, *Patriots republikanisme*, 77 en 86.

⁷ Ibidem, 252-258.

⁸ Vossen, 'Van marginaal naar mainstream'. Overigens mist Vossen deze restauratieve tendens juist bij Van der Capellen en rekent hij hem vooral daarom niet tot de populisten. Historici verschillen blijkbaar van mening over deze kwestie.

⁹ Zie E. Klei, "Notre Wilkes". De theatraal tegendraadse stijl van optreden van Joan Derk van der Capellen tot den Pol', *Overijsselse historische bijdragen: Verslagen en mededelingen van de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 120 (2005), 104-127.

¹⁰ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 248.

¹¹ Vossen, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', 43-51.

¹² Geciteerd door D. Bos, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894* (Amsterdam 2001), 159.

¹³ 'Het programma van de Sociaal-Demokratische Bond' in: B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA 1878-1977* (Amsterdam 2002), 493-495; zie ook W.H. Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding. Schetsen en Tafereelen uit de Socialisti-*

sche Beweging in Nederland, I (Amsterdam 1921), 37-41.

¹⁴ Vliegen, *De Dageraad der Volksbevrijding*, II, 429; zie ook J. Frieswijk, 'De Goredijkse socialisten en de arbeidersbeweging in de Friese Zuidoosthoek in de negentiende eeuw' in: J. Giele e.a. (red.), *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging in Nederland 1976* (Nijmegen 1976), 92-139.

¹⁵ Zie voor een zeer bondige samenvatting van deze visie K. Marx, *Zur Kritik der politischen Ökonomie. Erstes Heft* (Berlijn 1859, herdruk Berlijn 1971), 14-16.

¹⁶ Zie onder meer G. Lichtheim, *Marxism* (Londen 1967), 122-129, 222-233, 325-351; en L. Kolakowski, *Geschiedenis van het marxisme* (Utrecht en Antwerpen 1980. Drie delen), met name deel 1, 169, 178-181, 196-201, 326-333, 389-402, 489-493 en deel 2, 442-461.

¹⁷ De termen 'socialist' en 'sociaaldemocraat' worden hier door elkaar gebruikt.

¹⁸ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 187-235.

¹⁹ SDAP, 'Beginselprogramma' in: Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 505-510.

²⁰ Zie bijvoorbeeld A. Kuyper, *Ons Program* (2de druk, Amsterdam 1880), 129, 134.

²¹ Kuyper, *Ons Program*, 17-18.

²² Ibidem, 400.

²³ Ibidem, 120-125.

²⁴ Dit oordeel wijkt af van Te Velde, die van mening is dat Kuyper hoger scoort 'op de populistische meetlat... dan menig politicus vandaag de dag', waarbij hij onder meer Kuypers voorkeur aanvoert voor 'vormen van plebiscitaire democratie'. Niet duidelijk is waarop Te Velde doelt en hoe die vormen zich zouden verhouden tot Kuypers afkeer van volkssoevereiniteit. Zie Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 253. Zie ook J. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper* (Assen 1967), 153-156.

²⁵ Kuyper, *Ons Program*, 195-196; zie ook Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 251-252.

²⁶ J.J. de Jong, *Overheid en onderdaan* (Wageningen 1956), 126, 179-187.

²⁷ A. Lijphart, *The politics of accommodation. Pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley 1968), door de auteur vertaald in het Nederlands als: *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968).

²⁸ Zie onder meer J.C.H. Blom, 'Pillarisation in perspective', *West European Politics* 23 (2000), 153-164; en P. Pennings 'The evolution of Dutch consociationalism, 1917-1997', *The Netherlands Journal of Social Sciences* 33 (1997), 9-26.

²⁹ Voor een bondig overzicht zie K. Vossen, 'Van Nierstrasz tot nu. De geboorte van het Nederlandse populisme' in: D.J. Wolffram (red.), *De wil van de burger. Essays over de constitutie van de Nederlandse politiek* (Groningen, z.j.), 53-64.

³⁰ K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003), 40-50.

³¹ M.W.F. Treub, *Herinneringen en overpeinzingen* (Haarlem 1931), 203.

³² Treub, *Herinneringen en overpeinzingen*, 206.

³³ Economische Bond, 'Werkprogram' in: J.A. Jungmann en F.K. van Iterson (red.), *Parlement en kiezer 1918-1919* (Den Haag 1918), 87-89.

³⁴ Economische Bond, 'Beginselverklaring' in: *Parlement en kiezer 1918-1919* (Den Haag 1918), 86-87.

³⁵ Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark*, 123; zie ook Plattelandsbond, 'Werkprogram' in: Jungmann en Iterson (red.), *Parlement en kiezer 1918-1919*, 120-121; Nationale Boeren-, Tuinders en Middenstandersbond, 'Program van beginselen' in: F.K. van Iterson (red.), *Parlement en kiezer 1936-1937* (Den Haag 1936), 108-110; idem, 'Werkprogram', *Parlement en kiezer 1936-1937*, 110-111.

³⁶ Hierin volgen we Vossen, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', 47; zie voor een andere visie R. Hartmans, *Lang leve de linkse kerk, en andere essays over politieke hersenschimmen, misverstanden en illusies* (Soesterberg 2010), 67-85.

³⁷ Zie bijvoorbeeld J.H. Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme* (2de druk, Utrecht

1942), 26. Zie ook R. Havenaar, *De NSB tussen nationalisme en 'volkse' solidariteit. De vooroorlogse ideologie van de Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland* (Den Haag 1983), 35-44, 115-130.

³⁸ Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme*, 29; zie ook het programma van de NSB in: *Parlement en kiezer 1936-1937*, 106-108.

³⁹ Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme*, 58.

⁴⁰ R. te Slaa en E. Klijn, *De NSB. Ontstaan en opkomst van de Nationaal-Socialistische Beweging, 1931-1935* (Amsterdam 2009), 123-132; *Nationaal-socialistische beweging in Nederland III*, 'Nationaal-socialistische (fascistische) staatsleer' (Utrecht 1933) 22-23.

⁴¹ Carp, *Beginselen van nationaal-socialisme*, 53-55. Overigens legde Carp minder nadruk op raszuiverheid dan andere nationaal-socialisten, zoals M. Rost van Tonningen.

⁴² Zie H.M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid* (Amsterdam 1955); zie ook de scriptie van B. Mellink, 'Prille polarisatie. De PvdA en haar strijd voor politieke ontzuiling (1946-1966)' (Amsterdam 2008).

⁴³ 'Voorlopig beginselprogramma der Partij van de Arbeid' in: Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 515-523, aldaar 517; zie ook de toelichting van Tromp, *ibidem*, 285.

⁴⁴ Tromp, *Het sociaal-democratisch programma*, 287-288, 318-319; zo ook Vossen, 'Op zoek naar populistten in de Nederlandse geschiedenis', 45.

⁴⁵ K. Vossen, 'De andere jaren zestig. De opkomst van de Boerenpartij' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), 245-266.

⁴⁶ Vossen, 'De andere jaren zestig', 251-252; zie ook A.T.J. Nooij, *De Boerenpartij. Desoriëntatie en radikalisme onder de boeren* (Meppel 1969), 32-34.

⁴⁷ Vossen, 'De andere jaren zestig', 258-260.

⁴⁸ Zie bijvoorbeeld het (korte) verkiezingsprogramma van de partij, 'Urgentieprogramma 1971' in: P. Goossens (red.), *Parle-*

ment en kiezer 1970/1971 (Den Haag 1971), 131.

⁴⁹ Boerenpartij, *Beginselprogramma der Boerenpartij* (z.p., z.j.), artikel I en 2.

⁵⁰ Vossen, 'De andere jaren zestig', 257-258.

⁵¹ W. Stam, *De Boerenpartij* (Amsterdam 1966), 28-34.

⁵² Stam, *De Boerenpartij*, 54 respectievelijk 52.

⁵³ Ibidem, 54.

⁵⁴ Vossen, 'De andere jaren zestig', 258.

⁵⁵ 'Urgentieprogramma 1971', 131; Boerenpartij, 'Urgentieprogramma' in: I. Lipschits (red.), *Verkiezingsprogramma's 1977* (Den Haag 1977), 3.

⁵⁶ Dat doen Vossen en (in zijn spoor) M. van den Bos in zijn scriptie 'Tegen! Een geschiedenis van de Boerenpartij' (Amsterdam 2007), 43-44.

⁵⁷ Vossen denkt hier anders over, ook in zijn recente publicatie 'Van marginaal naar mainstream', maar levert meer *circumstantial evidence* dan feitelijk bewijsmateriaal.

⁵⁸ Kiezers plaatsten de Boerenpartij aanvankelijk in het midden, maar geleidelijk steeds verder naar rechts, D66 werd duurzaam (iets) links van het midden geplaatst; zie C. van der Eijk en B. Niemöller, *Electoral change in the Netherlands. Empirical results and methods of measurement* (Amsterdam 1983), 249-250.

⁵⁹ Zie *De Nederlandse kiezers in 1967. Enkele eerste resultaten van een landelijke enquête* (Amsterdam 1967), 17 en 45. Zie ook R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011), vooral het hoofdstuk '1967: De Boerenpartij en D'66 winnen' (106-109).

⁶⁰ M. van der Land, *Tussen ideaal en illusie. De geschiedenis van D66, 1966-2003* (Den Haag 2003), 24.

⁶¹ Dit werd levendig verwoord door Hans Gruijters, een van de oprichters van de partij, in: J.P.A. Gruijters, *Daarom D'66* (Amsterdam 1967), i.h.b. 31-44.

⁶² Zie het 'Politiek Program van de Democraten '66', in Gruijters, *Daarom D'66*, 69-147, i.h.b. 69-82.

⁶³ M. van Rossem, *Waarom is de burger*

boos? Over hedendaags populisme (Amsterdam 2010), 26-29.

⁶⁴ H. van Mierlo, *De keuze van D'66. Rede gehouden op het congres van D'66 te Leiden op 14 september 1968* (Amsterdam 1968), 15-16, 19.

⁶⁵ Pels, *Het volk bestaat niet*, 25-28.

⁶⁶ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 261; zie ook W. Bemboom, *Hans Wiegel en de media* (Naarden 1999), o.a. 60, 66.

⁶⁷ J. van Donselaar, *Fout na de oorlog. Fascistische en racistische organisaties in Nederland 1950-1990* (Amsterdam 1991), 142-171; zie ook F. Zoetmulder en G. Looij, 'Standpunten van de Nederlandse Volksunie', *Wij Nederland* 10 (1980), (4), 5-6.

⁶⁸ De NVU bestaat anno 2012 nog steeds; ze neemt hier en daar deel aan gemeenteraadsverkiezingen, overigens zonder ooit een zetel in de wacht te slepen. Ook organiseert de partij regelmatig betogingen waarbij trommels en vlaggen een belangrijke functie vervullen; het aantal tegendemonstranten overtreft doorgaans het aantal deelnemers van de NVU zelf.

⁶⁹ Zie over het ontstaan van de Centrumpartij Van Donselaar, *Fout na de oorlog*, 173-184; en P. Lucardie, 'Een geschiedenis van vijftien jaar centrumstroming' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Extremrechts in Nederland* (Den Haag 1998), 17-30.

⁷⁰ Onder meer door de Nederlandse politoloog Cas Mudde, die een standaardwerk heeft geschreven over rechts-populistische partijen: zie C. Mudde, *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge 2007), 307; en door A.P.M. Lucardie, 'The Netherlands: Extremist Center Parties' in: H.-G. Betz en S. Immerfall (red.), *The New Politics of the Right. Neo-Populist Parties and Movements in Established Democracies* (New York 1998), 111-124. Ook Te Velde noemt Janmaat een populist, overigens in één adem met Koekoek: Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 257.

⁷¹ H. Janmaat, 'Een nieuwe lente, een nieuw geluid', *Middenweg* 1 (1980), 1, 5-8.

⁷² H. Janmaat, 'De oplossingen van de Centrumpartij voor huidige politieke pro-

blemen', *Middenweg* 3 (1982), (5-6), 18-30, aldaar 29.

⁷³ Centrumpartij, *Partijprogramma* (Amsterdam 1982), 1.

⁷⁴ Ibidem, 1; zo ook in het verkiezingsprogramma van 1981, gepubliceerd in *Middenweg*, 2 (1981), (3), 4-36; zie voorts C. Mudde, 'Het program van de centrumstroming' in: Van Holsteyn en Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland*, 31-46.

⁷⁵ H. Janmaat, 'De plaats van de Centrumpartij in de Nederlandse politiek', *Middenweg* 5 (1984), (1-2), 5-11.

⁷⁶ In het verkiezingsprogramma van 1981 waren ongeveer 2 van de 32 bladzijden hieraan gewijd, zie *Middenweg* 2 (1981), (3), 36; in 1982 werd geen nieuw programma vastgesteld; in 1986 werd 1 van de 28 bladzijden aan vreemdelingenbeleid besteed, al kwam het onderwerp indirect ook op andere bladzijden wel aan de orde; zie ook Mudde, 'Het programma van de centrumstroming', i.h.b. 37.

⁷⁷ Zie over de bestrijding van de Centrumpartij en (later) de CD R. Witte, 'Een kwestie van gewinning? Reacties op de Centrumstroming' in: Van Holsteyn en Mudde (red.), *Extreem-rechts in Nederland*, 127-142; en M. Schikhof, 'Strategieën tegen extreem-rechts en hun gevolgen' in: ibidem, 143-156.

⁷⁸ Zo vat de partij haar doel samen in artikel 3 van de Statuten: *Juridisch Regiem van de Vereniging Centrumdemocraten. Statuten en reglementen* (z.p., z.j.), 4. Dezelfde formulering staat in de preambule van het verkiezingsprogramma van 1994 en dat van 1998.

⁷⁹ *Voorlopig Centrumdemocratisch politiek program* (z.p., z.j.), 3.

⁸⁰ Centrumdemocraten, 'Oost West Thuis Best. Verkiezingsprogramma' in: *Verkiezingsprogramma's 1994* (Den Haag 1994), 421-433; zo ook (in grote lijnen) het programma van 1998: 'Trouw aan rood wit blauw!' in: *Verkiezingsprogramma's 1998* (Den Haag 1998), 467-481.

⁸¹ 'Oost West Thuis Best. Verkiezingsprogramma', 424; zie ook Mudde, 'Het programma van de centrumstroming', 43-44.

⁸² Volgens onderwijsdeskundigen valt het

voortbestaan van de verzuiling in het onderwijs grotendeels toe te schrijven aan een grotere effectiviteit van de bijzondere schoolbesturen en aan sociale netwerken rond bijzondere scholen en minder aan hun godsdienstige karakter als zodanig; zie J. Dronkers, R.H. Hofman en A.B. Dijkstra, 'Verzuiling onder druk? De toekomst van de onderwijsverzuiling' in: A.B. Dijkstra, J. Dronkers en R. Hofman (red.), *Verzuiling in het onderwijs. Actuele verklaringen en analyse* (Groningen 1997), 321-342.

⁸³ Zie H. de Liagre Böhl, 'Consensus en polarisatie. Spanningen in de verzorgingsstaat, 1945-1990' in: R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (5de druk, Nijmegen 2007), 263-342, i.h.b. 322.

⁸⁴ Zie J.L. van Zanden, *Een klein land in de 20^e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995* (Utrecht 1997).

⁸⁵ Zie E. Schulte Nordholt en J.G.S.J. van Maarseveen, 'De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief' in: O.W.A. Boonstra e.a. (red.), *Twee eeuwen Nederland geteld. Onderzoek met de digitale Volks-, Beroept- en Woningtellingen 1795-2001* (Den Haag 2007), 489-509, aldaar 506.

⁸⁶ Schulte Nordholt en Van Maarseveen, 'De Virtuele Volkstelling 2001 in historisch perspectief', 502.

⁸⁷ Ongeveer een vijfde van de ondervraagde Nederlanders was sinds de jaren tachtig nominaal lid van een kerk, maar voelde zich er nauwelijks mee verbonden; afhankelijk van de vraagstelling verklaarde men wel of niet lid te zijn; rekent men hen mee, dan steeg het aantal onkerkelijken al in de jaren tachtig boven de 50 procent en schommelde het in 2000 rond de 60 procent. Rekent men hen niet mee, dan steeg het aantal onkerkelijken in de jaren tachtig en negentig van ruim 25 procent tot 40 procent. De politicoloog Bert Pijnenburg onderscheidt buitenkerkelijken van 'ontkerkelijken'; zie B. Pijnenburg, 'De "C" van CDA: een analyse van het christen-democratisch electoraat' in: K. van Kersbergen, P. Lucardie en H.-M. ten Napel (red.), *Geloven in macht: de christen-democratie in Nederland* (Amster-

dam 1993), 117-140; zie ook: J. Becker, *De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes: 40% of 60% buitenkerkelijken?* (Den Haag 2003).

⁸⁸ J. Becker en J. de Hart, *Godsdienstige veranderingen in Nederland. Verschuivingen in de binding met kerken en de christelijke traditie* (Den Haag 2006), 33-34, 52.

⁸⁹ P. Kalma, *Het socialisme op sterk water: veertien stellingen* (Deventer 1988).

⁹⁰ Dit wordt bevestigd door kwalitatieve en kwantitatieve analyses van verkiezingsprogramma's in de jaren zeventig en tachtig, zie A.M.B. Michels, *Nederlandse politieke partijen en hun kiezers (1970-1989)* (Enschede 1993).

⁹¹ Zie P. Lucardie en G. Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? GroenLinks 1990-2010* (Amsterdam 2010), met name de bijdragen van G. Voerman, P. Lucardie en P. Pennings, en P. Lucardie en W.H. van Schuur.

⁹² Cijfers van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen, gebaseerd op opgaven van partijsecretariaten; zie: www.rug.nl/dnpp/themas/lt.

⁹³ K. Aarts, 'Opkomst' in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Den Haag 2000), 57-75.

⁹⁴ G. Irwin en J. van Holsteyn, 'De kloof tussen burger en bestuur' in: J. van Holsteyn en C. Mudde (red.), *Democratie in verval* (Amsterdam 2002), 33-50.

⁹⁵ Zie M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011).

⁹⁶ Bovens en Wille, *Diplomademocratie*, 86-119.

⁹⁷ Zie ook A. Fermin, *Nederlandse politieke partijen over minderhedenbeleid 1977-1995* (Amsterdam 1997), i.h.b. 77-155.

⁹⁸ Zie voor een verklaring van de opkomst van de grootste ouderenpartij, het Algemeen Ouderenverbond, V.P. van Stipdonk en J.J.M. van Holsteyn, 'Wat ouderen verbond. Verklaringen van het ontstaan en succes van een nieuwe partij' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 1995 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Gronin-

gen 1996), 127-148; zie voorts de programma's van beide partijen: *Er is nu geen andere keus meer. Verkiezingsprogram Algemeen Ouderen Verbond* (Eindhoven 1993), *Verkiezingsprogramma/Partijprogramma Politieke Unie 55+* (Holten 1994).

⁹⁹ Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 259.

Hoofdstuk 3

¹ R. Nederpel en J. Teunissen, 'Jan Marijnissen dimt niet meer', *Hervormd Nederland* (21 maart 1998) 8-11, aldaar 9; zie ook de door Jan Marijnissen gehouden 'Thorbeckelezing', www.janmarijnissen.nl (geraadpleegd op 5 september 2011). De titel van dit hoofdstuk over de SP is geïnspireerd door het artikel van S. Wynia, 'Achter het masker van Marijnissen', *Elsevier* (11 november 2006), 24-28, 30.

² *De Tribune* 18 (1976) 7.

³ G. Voerman, 'Rode veren. De ideologische overeenkomsten en verschillen tussen PvdA en SP', *Roodkoper* 7 (april 2002), 8-12.

⁴ In een analyse voor het vijfde partijcongres schreef de 'kongrescommissie' dat 'de Nederlandse socialisten weinig binding voelen met datgene wat in Oost-Europa onder de benaming "socialisme" tot stand werd gebracht en in 1989 ineestortte' (*De Tribune*, 21 juni 1991, 14). Vergelijk echter het artikel over de zeventigjarige herdenking van de Russische Oktoberrevolutie uit oktober 1987, met als veelzeggende titel 'De dag van de hoop': 'Juist de zeventigjarige geschiedenis van de Sovjet-Unie bewijst dat er geen ideale weg naar het socialisme is. De Sovjet-Unie is dan ook al lang niet meer het enige model waarop socialisten elders in de wereld zich richten. Maar ondanks alle negatieve kanten die de geschiedenis van de Sovjet-Unie heeft vertoond... – het is en blijft een grandioos feit dat in nota bene het grootste land van de wereld de opmars begon van het socialisme als reëel bestaand economies en maatschappelijk stelsel' (*De Tribune*, 23 oktober 1987, 18).

⁵ *Trouw*, 26 oktober 1991.

⁶ *De Tribune*, 26 maart 1993, 4.

- ⁷ *Heel de mens. Kernvisie van de SP, zoals vastgesteld door het 9e congres op 18 december 1999* (z.p., z.j.), 18 en 7. Alleen in het derde artikel van de vigerende statuten staat nog: 'De vereniging [de SP] stelt zich ten doel het verwezenlijken van een socialistische maatschappij in Nederland'.
- ⁸ Ibidem, 7-8.
- ⁹ *NRC Handelsblad*, 25 september 1999; e-mail Tiny Kox, 12 februari 2007.
- ¹⁰ *Op naar het socialisme!* Deel 1: *Een maatschappij voor mensen* (Rotterdam 1974), 33.
- ¹¹ H. Bik en J. van Kampen, "'Wij houden niet van minderheden.'" De SP, een revolutionaire partij die liever niet van revolutie rept', *De Groene Amsterdammer* (23 april 1986), 7-8, aldaar 8.
- ¹² *Een maatschappij voor mensen. Handvest 2000* (Rotterdam 1989), 9.
- ¹³ *Heel de mens*, 9.
- ¹⁴ Zie hiervoor uitgebreid G. Voerman en P. Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP' in: F. Becker en R. Cuperus (red.), *Verloren slag. De PvdA en de verkiezingen van 2006* (Amsterdam 2007), 139-164; en G. Voerman, 'Ten strijde tegen de eigen geest', *Socialisme en democratie* 64 (7/8) (2007), 43-53. Zie ook B. Tromp, *Het sociaal-democratisch programma. De beginselprogramma's van SDB, SDAP en PvdA, 1878-1977* (Amsterdam 2002).
- ¹⁵ E-mail Tiny Kox, 12 februari 2007.
- ¹⁶ Zie G. Voerman, 'De "Rode Jehova's"'. Een geschiedenis van de Socialistische Partij' in: R.A. Koole (red.), *Jaarboek 1986 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 1987), 124-150. Deze paragraaf is verder grotendeels ontleend aan Voerman en Lucardie, 'De sociaal-democratisering van de SP'.
- ¹⁷ Zie hiervoor onder meer Maurice Meisner, 'Leninism and Maoism: Some Populist Perspectives on Marxism-Leninism in China', *The China Quarterly* 45 (1971), 2-36.
- ¹⁸ Mao Tse-toeng, *Het Rode Boekje. Citaten uit het werk van Mao Tse-toeng* (Utrecht 1967), 13 (citaat nr. 6).
- ¹⁹ Mao Tse-toeng, *Het Rode Boekje*, 74 (citaat nr. 166).
- ²⁰ *Op naar het socialisme!* Deel 2: *Onze partij* (Rotterdam 1974), 66.
- ²¹ J. Zander, 'Socialistische Partij met drie man in de raad van Oss. "Wij stellen ons niet boven de mensen. We voeren uit wat ze willen.'"', *De Groene Amsterdammer* (12 juni 1974), 5 en 7.
- ²² *Beginselen van de socialistische partij, vastgesteld door het tweede partijcongres, 2 en 3 februari 1974 in Nijmegen* (Rotterdam 1974), 7; zie ook *Op naar het socialisme!* Deel 2: *Onze partij* (Rotterdam 1974).
- ²³ *Beginselen van de socialistische partij, vastgesteld door het tweede partijcongres*, 9; zie ook *Op naar het socialisme!* Deel 1: *Een maatschappij voor mensen* (Rotterdam 1974), 31-37.
- ²⁴ *Onze partij*, 68.
- ²⁵ 'Beginselen van de Socialistische Partij', 1987.
- ²⁶ *Een maatschappij voor mensen*, 43.
- ²⁷ Verkiezingsprogramma 1981.
- ²⁸ *De Tribune* 18 (1976); *Onze partij*, 50; *Speciale editie SP Tribune mei 1986*.
- ²⁹ *Onze partij*, 50; *Een maatschappij voor mensen*, 36; *De Tribune* 3 (1977), 5.
- ³⁰ Verkiezingsprogramma, 1981.
- ³¹ *De Tribune* 5 (1977), 8.
- ³² *Speciale editie SP Tribune mei 1986*.
- ³³ Ibidem; *De Tribune* (15 mei 1981), 4-5; *De Tribune* (7 maart 1986), 17; Verkiezingsprogramma, 1981.
- ³⁴ *Arbeidersvrouw en feminisme* (Rotterdam 1980), 16.
- ³⁵ *Arbeidersvrouw en feminisme*, 31
- ³⁶ *Gastarbeid en kapitaal* (Rotterdam 1983), 5 en 19.
- ³⁷ *Gastarbeid en kapitaal*, 20.
- ³⁸ Ibidem, 19 en 20; zie ook K. Slager, *Het geheim van Oss. Een geschiedenis van de SP* (Amsterdam en Antwerpen 2001), 359-365.
- ³⁹ *De Waarheid*, 28 april 1983; *Bevrijding*, 25 mei 1983, 8; *Het Parool*, 14 mei 1983.
- ⁴⁰ *De Tribune* (2 december 1983), 4.
- ⁴¹ R. Kagie, *De socialisten. Achter de schermen van de SP* (Amsterdam 2004), 171.
- ⁴² S. van Beek, 'De zielige allochtoon als doelgroep', *Binnenlands Bestuur* (11 oktober 2002), 37.
- ⁴³ *Gastarbeid en kapitaal*, 16.

- 44 Bik en Van Kampen, 'Wij houden niet van minderheden', 8.
- 45 *De SP maakt er werk van. Verkiezingsprogramma Tweede Kamer 1986* (Rotterdam 1986), 9.
- 46 P. Taggart, *Populism* (Buckingham 2000), 95-98.
- 47 *De Tribune* (18 november 1988), 7; *De Tribune* (26 mei 1989), 2-5, 20.
- 48 J. Marijnissen, *Nieuw optimisme* (Soesterberg 2003), 11-20; idem, *Waar historie huis houdt* (Amsterdam 2005), 11-27; Slager, *Het geheim van Oss*, 42-43, 81; W. van Scherrenburg, 'Jan Marijnissen: "Ik was de meneer die op zondag het vlees kwam snijden"' in: idem, *Mannen op het Binnenhof. Interviews met mannelijke politici* (Amsterdam 2007), 123-131.
- 49 Slager, *Het geheim van Oss*, 60-62.
- 50 Marijnissen, *Nieuw optimisme*, 16-17.
- 51 Kagie, *De socialisten*, 39.
- 52 *De Tribune* (1 september 1989), 4.
- 53 *De Tribune* (4 december 1987), 18.
- 54 *De Tribune* (27 mei 1988), 4.
- 55 *De Tribune* (7 oktober 1988), 19.
- 56 *De Tribune*, (21 oktober 1988), 20; *De Tribune* (2 februari 1990), 7.
- 57 *De Tribune* (27 mei 1988), 10-13.
- 58 *Uw mening over de toekomst van Nederland*, 1.
- 59 *De Tribune* (17 maart 1989), 14.
- 60 'De wetgevende en de justitiële macht zijn er om het volk te dienen. Dat wil zeggen dat de wetten te allen tijde de belangen van het volk als uitgangspunt moeten hebben en dat de justitiële macht streng op de naleving van die wetten moet toezien.' Zie: *De Tribune* (27 mei 1988), 10-13.
- 61 *Een maatschappij voor mensen. Handvest 2000*, 8.
- 62 *De Tribune* (26 augustus 1988), 13.
- 63 *De Tribune* (27 mei 1988), 10-12.
- 64 *De Tribune* (1 mei 1981), 14-15.
- 65 *De Tribune* (26 augustus 1988), 13.
- 66 *Tegengas! Verkiezingsprogramma van de Socialistische Partij 1998-2002* (1998), 2.
- 67 *De Tribune* (26 juni 1992), 4-5.
- 68 *De Tribune* (30 oktober 1992), 16-18.
- 69 Ibidem, 16-18.
- 70 *De Tribune* (17 november 1995), 7.
- 71 *De Tribune* (26 mei 1989), 4-5.
- 72 *De Tribune* (11 augustus 1989), 3.
- 73 *De Tribune* (1 september 1989), 2-6.
- 74 *De Tribune* (26 mei 1989), 3-5.
- 75 Ibidem, 3-5.
- 76 *De Tribune* (23 juni 1989), 19; zie ook *De Tribune* (14 april 1989), 19.
- 77 Zie G. Voerman, 'Een partij voor "gewone mensen". Bij het parlementaire debuut van de SP', *Politiek & Cultuur* 54 (2) (1994), 3-9, aldaar 6-7.
- 78 *De Tribune* (4 december 1987), 3-7; 18.
- 79 *De Tribune* (5 oktober 1990), 14-15.
- 80 *De Volkskrant*, 19 september 1990.
- 81 Kagie, *De socialisten*, 77-79.
- 82 Verslag van de partijraad van zondag 13 december 1993, 1.
- 83 Kagie, *De socialisten*, 84.
- 84 *Stem tegen, stem SP. Verkiezingsprogramma Socialistische Partij* (z.p., z.j.), 16.
- 85 *Tegengas!*, 5.
- 86 J. Marijnissen, *Effe dimmen! Een rebel in Den Haag* (Amsterdam en Antwerpen 1998), 15.
- 87 Marijnissen, *Effe dimmen!*, 7.
- 88 Ibidem, 8 en 60, zie ook 26-29; *Nieuwsblad van het Noorden*, 4 maart 1994.
- 89 J. Fastl, 'Het echte linkse geweten. Niet zomaar een interview met Jan Marijnissen, partijleider van de SP', *Lava* 4 (december 2001), 13-15, aldaar 14.
- 90 Interview met Jan Marijnissen, maart 1994; zie ook D. Koenen en M. du Marchie Sarvaas, 'De megafon van de arbeider', *Demo* 11 (2) (maart 1994).
- 91 J. Marijnissen, *Tegenstemmen: een antwoord op het neoliberalisme* (8ste druk, Amsterdam en Antwerpen 2010), 63, 59, 61. Zie ook 53: partijen zijn 'een soort veredelde outplacementbureaus voor politieke carrièremakers'.
- 92 *De Volkskrant*, 28 april 2001.
- 93 E. Brandt, 'Echte kameraden', *De Groene Amsterdammer* (1 mei 1996), 8-9, aldaar 8.
- 94 I. Pauw, 'Voor de onderkant van Nederland', *CV-Koers* 1 (4) (december 1999), 6-11, aldaar 8.
- 95 Marijnissen, *Nieuw optimisme*, 15-20; Van Scherrenburg, 'Jan Marijnissen', 123-131.

- ⁹⁶ J. Marijnissen, *Waar historie huis houdt* (Amsterdam 2005), 20.
- ⁹⁷ F. van der Linden en P. Webeling, 'SP-fractie leider Jan Marijnissen: "Ik moet regelmatig Kok-halzen"' in: idem, *Paarse strip-tease. Ontmaskerende ontmoetingen met Haagse helden* (Amsterdam en Antwerpen 1998), 36-47, aldaar 44.
- ⁹⁸ *De Tribune* (7 maart 1986), 10-11; *De Tribune*, (30 mei 1986), 5-7.
- ⁹⁹ *De Tribune* (30 mei 1986), 7.
- ¹⁰⁰ *De Tribune* (4 mei 1990), 7.
- ¹⁰¹ *De Tribune* (11 september 1992), 5
- ¹⁰² *De Tribune* (16 juni 1995), 29.
- ¹⁰³ *De Tribune* (15 december 1995), 12.
- ¹⁰⁴ *De Tribune* (12 juli 1996), 22-23.
- ¹⁰⁵ *De Tribune* (10 mei 1996), 18.
- ¹⁰⁶ *De Tribune* (7 juni 1996), 20.
- ¹⁰⁷ *De Tribune* (12 juli 1996), 22.
- ¹⁰⁸ *De Tribune* (april 2007), 6-7.
- ¹⁰⁹ *Brabants Dagblad*, 10 december 2011.
- ¹¹⁰ *Nederlands Dagblad*, 26 januari 2012; zie ook *Brabants Dagblad*, 12 december 2011, en *de Volkskrant*, 24 januari 2012.
- ¹¹¹ *De Tribune* (17 april 1998), 8.
- ¹¹² Y. Albrecht en T. Wallaart, 'Soms moet je met een bijl door de deur', *Vrij Nederland* (4 december 1999), 32-34.
- ¹¹³ Kagie, *De socialisten*, 92.
- ¹¹⁴ *De Tribune* (31 mei 2002), 10.
- ¹¹⁵ *De Tribune* (17 april 1998), 10.
- ¹¹⁶ *De Tribune* (26 april 2002), 22-25.
- ¹¹⁷ *De Tribune* (15 november 2002), 16-21.
- ¹¹⁸ *Trouw*, 12 juli 2006.
- ¹¹⁹ *De Tribune* (maart 2007), 16-18.
- ¹²⁰ *De Tribune* (januari 2007), 4; zie ook *De Tribune* (december 2009), 25 en 28.
- ¹²¹ *Trouw*, 10 juni 2010.
- ¹²² *Heel de mens*, 11.
- ¹²³ *Eerste weg links. Stem voor sociale wederopbouw. Actieprogramma SP 2003-2007* (z.p., z.j.), 6.
- ¹²⁴ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld. Verkiezingsprogramma SP 2006-2010* (z.p., z.j.), 8.
- ¹²⁵ Marijnissen, 'Thorbeckelezing', www.janmarijnissen.nl (geraadpleegd op 5 september 2011).
- ¹²⁶ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, 8.
- ¹²⁷ *De Tribune*, 14 november 2003, 7. Van Raak schreef dit artikel samen met Johan van den Hout, fractievoorzitter in de gemeenteraad van Tilburg. Zie ook Marijnissen, 'Thorbeckelezing', www.janmarijnissen.nl (geraadpleegd op 5 september 2011).
- ¹²⁸ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, 8-9.
- ¹²⁹ *Wie zwijgt stemt toe! SP programma voor de Europese verkiezingen van 2004* (z.p., z.j.), 5.
- ¹³⁰ *De Tribune* (mei 2005), 8.
- ¹³¹ *Een beter Nederland, voor hetzelfde geld*, 7-8. Over de politieke partijen wordt opgemerkt dat zij de band met de burgers verliezen als gevolg van de dalende ledencijfers – 'waarbij de SP de grote uitzondering is'.
- ¹³² *Een beter Nederland, voor minder geld. Verkiezingsprogramma SP 2011-2015*, 11.
- ¹³³ *De Tribune bijlage. De ronde van Nederland. In het kielzog van Jan Marijnissen de provincies door* (december 2004), 2.
- ¹³⁴ *De Volkskrant*, 23 april 2008.
- ¹³⁵ 'Initiatiefwet SP: Geen riant voorzieningen meer voor politici'. Zie: www.sp.nl/ronaldvanraak/nieuwsberichten/6880/090729-initiatiefwet_sp_geen_riante_voorzieningen_meer_voor_politici.html (geraadpleegd op 29 juli 2009).
- ¹³⁶ *NRC Handelsblad*, 1 juli 2009.
- ¹³⁷ *De Tribune* (mei 2005), 30; en Th. Broer en Th. Niemantsverdriet, 'Emile Roemer. "Van tevredenheid word je lui"', *Vrij Nederland* (17 december 2011), 72-79, 76.
- ¹³⁸ E. Roemer, *Tot hier – en nu verder* (Soesterberg 2010), 103.
- ¹³⁹ *NRC Handelsblad*, 1 juli 2009.
- ¹⁴⁰ *De Tribune* (20 augustus 1982), 5.
- ¹⁴¹ A. van Roessel, "'Ik zoek mijn eigen weg.'" Interview met Agnes Kant', *De Groene Amsterdammer* (27 juni 2008), 10-11.
- ¹⁴² *De Tribune* (november 2004), 18.
- ¹⁴³ Zie ook Dick Pels, *Het volk bestaat niet. Leiderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011), 37-38 en 60.
- ¹⁴⁴ Zie G. Voerman, 'Deelname aan de regering zal voor SP niet eenvoudig zijn', *Trouw*, 4 februari 2012.

Hoofdstuk 4

- ¹ *NRC Handelsblad*, 26 mei 2001.
- ² Deze conclusie wordt – met enige slagen om de arm – onderbouwd door analyse van kiezersonderzoek; zie P. van Wijnen, ‘Stemgedrag en de partij-politieke context’ in: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998* (Den Haag 2000), 167-186. Uit het kiezersonderzoek bleek dat opvattingen over actuele kwesties als kernenergie, euthanasie en abortus toch sterk samenhangen met ideologische plaatsbepaling (links of rechts van het midden).
- ³ K.L.L.M. Dittrich, *Partij-politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten. Een analyse van de gemeenteraadsverkiezingen 1962-1974* (Leiden 1978), 42-44.
- ⁴ Zie bijvoorbeeld J. de Hart e.a., *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid* (Den Haag 2002), 25.
- ⁵ Zie W. Derksen en K. Kas, ‘Lokale partijen hebben veel gemeen’, *Binnenlands bestuur* (6 december 1996), 20-23.
- ⁶ Zie W. Derksen, ‘Lokale partijen, een andere politiek. Een onderzoek naar de lokale partijen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1998’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 117-141.
- ⁷ Citaten respectievelijk van VARA-collega Koos Postema en PvdA-prominent Marcel van Dam, ook betrokken bij Nieuw Links, in: *NRC Handelsblad*, 30 oktober 1999.
- ⁸ Zie A. van der Louw, *De Rode Hoed en andere verhalen* (Schoorl 1992), i.h.b. 66, 85.
- ⁹ *Trouw*, 15 april 2000.
- ¹⁰ Aldus J. Nagel, *Boven het maaiveld* (Soesterberg 2001), 230.
- ¹¹ *NRC Handelsblad*, 25 februari 2002.
- ¹² Nagel, *Boven het maaiveld*, 230-231.
- ¹³ *De Volkskrant*, 13 november 1993.
- ¹⁴ *Trouw*, 4 maart 1994; *Trouw*, 18 maart 1994.
- ¹⁵ *Trouw*, 19 augustus 1998; *NRC Handelsblad*, 12 september 1998; zie ook Nagel, *Boven het maaiveld*, 246-248.
- ¹⁶ *NRC Handelsblad*, 25 februari 2002.
- ¹⁷ *Reformatisch Dagblad*, 2 maart 2002; zie ook *NRC Handelsblad*, 25 februari 2002.
- ¹⁸ Programma Hart voor Hilversum, zie: www.hartvoorhilversum.nl/kennis/artikel.php?artikel=Programma (geraadpleegd op 3 augustus 2011).
- ¹⁹ *De Volkskrant*, 12 november 2002.
- ²⁰ *NRC Handelsblad*, 29 april 2005, 17 december 2005.
- ²¹ *Algemeen Dagblad*, 28 augustus 2009; *Trouw*, 11 januari 2011; zie ook: www.50pluspartij.nl (geraadpleegd op 9 november 2011) en www.ooku.info/actueel.php?full (geraadpleegd op 7 februari 2012).
- ²² OokU 50plus, *Programma 50plus*; zie: 50pluspartij.nl/programma (geraadpleegd op 6 februari 2012).
- ²³ E. van Eeden, *Leefbaar Utrecht. Acht jaar vernieuwing en beroering in de Utrechtse politiek (1998-2006). Een oral history* (Vianen 2008), 11-14.
- ²⁴ Zie Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 19, 161-164.
- ²⁵ *Leefbaar Utrecht, Stadspartij uit noodzaak, ‘Het moet anders! Want het kan beter!’*.
- ²⁶ *NRC Handelsblad*, 27 februari 1998; *Trouw*, 3 maart 1998.
- ²⁷ Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 30-31; *NRC Handelsblad*, 6 november 2000.
- ²⁸ *Leefbaar Utrecht, ‘Kan niet, mag niet, wil niet, moet niet, hoort niet’*. *Leefbaar Utrecht Verkiezingsprogramma 2000* (Utrecht 2000).
- ²⁹ *Leefbaar Utrecht, Verkiezingsprogramma 2000*, 7.
- ³⁰ *NRC Handelsblad*, 6 november 2000.
- ³¹ Ibidem.
- ³² *NRC Handelsblad*, 14 maart 2003.
- ³³ *De Volkskrant*, 30 april 2001; Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 91-97.
- ³⁴ *De Volkskrant*, 17 mei 2002.
- ³⁵ Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 173-179.
- ³⁶ *NRC Handelsblad*, 14 maart 2003; *de Volkskrant*, 14 januari 2006
- ³⁷ Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 186-194.
- ³⁸ Ibidem, 194-197.
- ³⁹ Ibidem, 197-199.
- ⁴⁰ Nagel, *Boven het maaiveld*, 252-255; zie ook Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 167-173.

- ⁴¹ Nagel, *Boven het maaiveld*, 252, 254.
- ⁴² *De Volkskrant*, 8 maart 1999.
- ⁴³ Statuten van de Politieke Vereniging 'Leefbaar Nederland', (Hilversum 1999), artikel 1.
- ⁴⁴ *De Volkskrant*, 15 juni 1999.
- ⁴⁵ J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (Amsterdam 2002), 25.
- ⁴⁶ *NRC Handelsblad*, 26 mei 2001; zie ook *Leesbaar Nederland*, september 2000, 4.
- ⁴⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 28.
- ⁴⁸ *De Volkskrant*, 13 februari 2001.
- ⁴⁹ *Trouw*, 15 april 2000.
- ⁵⁰ *NRC Handelsblad*, 26 mei 2001; Van Eeden, *Leefbaar Utrecht*, 173.
- ⁵¹ *Leefbaar Nederland, Het moet anders en het kan anders! Een politiek pamflet van Leefbaar Nederland, 14 juni 1999* (Hilversum 1999), 4-5.
- ⁵² *Het moet anders en het kan anders!*, artikel 2.
- ⁵³ *Ibidem*.
- ⁵⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 32; *de Volkskrant*, 1 november 1999.
- ⁵⁵ *De Volkskrant*, 1 november 1999; *NRC Handelsblad*, 1 november 1999.
- ⁵⁶ Zie ook S.W. Couwenberg, 'Leefbaar Nederland kan vacuüm opvullen', *NRC Handelsblad*, 26 maart 2001; idem, 'Waarom ik Leefbaar Nederland steun', *HP/De Tijd* (25 januari 2002), 10-11.
- ⁵⁷ Het betrof een oud-lid van de Centrumpartij (H. Boiten), een VVD-lid met recht-nationalistische opvattingen (de ingenieur P.M. Vrijlandt) en de lijsttrekker van de CD in Tilburg in 1990 (C.P. van Corstjanje). *Trouw*, 9 april 2001; *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 juni 2001; *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 2.
- ⁵⁸ *Leesbaar Nederland*, mei 2001, 9; *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 4.
- ⁵⁹ G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), 217-244.
- ⁶⁰ *De Volkskrant*, 9 januari 2001; *Leesbaar Nederland*, augustus 2001, 3.
- ⁶¹ *Leesbaar Nederland*, september 2001, 3.
- ⁶² *De Volkskrant*, 11 juni 2001.
- ⁶³ *Leesbaar Nederland*, december 2001, 7.
- ⁶⁴ *Trouw*, 15 april 2000.
- ⁶⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 37 en 36.
- ⁶⁶ H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004), 60.
- ⁶⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 38.
- ⁶⁸ *De Volkskrant*, 11 juni 2001.
- ⁶⁹ *Trouw*, 28 mei 2001; P. Fortuyn, 'Leefbaar Nederland', *Elsevier* (2 juni 2001), 18.
- ⁷⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 40.
- ⁷¹ *Nieuwsblad voor het Noorden*, 6 september 2001.
- ⁷² *Reformatorisch Dagblad*, 8 september 2001.
- ⁷³ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 79.
- ⁷⁴ *Ibidem*, 86.
- ⁷⁵ *Trouw*, 30 augustus 2001; *NRC Handelsblad*, 27 september 2001.
- ⁷⁶ *Nieuwsblad voor het Noorden*, 7 september 2001; *Trouw*, 16 oktober 2001; *De Volkskrant*, 10 september 2001.
- ⁷⁷ *Trouw*, 1 september 2001.
- ⁷⁸ *NRC Handelsblad*, 24 oktober 2001.
- ⁷⁹ *Trouw*, 24 oktober 2001.
- ⁸⁰ *Leefbaar Nederland, Ontwerp verkiezingsprogramma* (Hilversum 2001).
- ⁸¹ *Leefbaar Nederland, 'Leefbaar Nederland komt er NU aan!' in: H. Pellikaan, Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (Amsterdam 2003), 311-317, aldaar 312.
- ⁸² *Leefbaar Nederland, 'Leefbaar Nederland komt er NU aan!'*, 313 respectievelijk 316.
- ⁸³ Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 96-116 aldaar 99. Van Praag acht ook het pleidooi voor vermindering van het aantal ambtenaren een uiting van populisme, maar dat sluit niet aan bij de in dit boek gebruikte definitie.

- ⁸⁴ Leefbaar Nederland, 'Leefbaar Nederland komt er NU aan!', 316; deze passage betreft de verkeersproblemen.
- ⁸⁵ De Haan was naar eigen zeggen lid van D66 en SP geweest; zie *Leesbaar Nederland*, mei 2001, 10. Pinto was eveneens lid van diverse partijen geweest, niet alleen de VVD maar ook D66 en de PvdA; zie *NRC Handelsblad*, 21 september 2001. Lammerts was via de CPN en de PvdA ook bij de SP terechtgekomen; zie over de politieke ontwikkeling van Fortuyn ook hoofdstuk 5 van dit boek.
- ⁸⁶ *Leesbaar Nederland* (december 2001), 5.
- ⁸⁷ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 107.
- ⁸⁸ Ibidem, 2-3.
- ⁸⁹ *Trouw*, 26 november 2001.
- ⁹⁰ Zie *De Volkskrant*, 6 oktober 2001; *NRC Handelsblad*, 3 november 2001; *NRC Handelsblad*, 12 januari 2002, *NRC Handelsblad*, 26 januari 2002.
- ⁹¹ *De Volkskrant*, 22 november 2001; Van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', 102-106.
- ⁹² Motivaction onderscheidt zeven typen kiezers op grond van een aantal vragen over waarden en normen; zie *Trouw*, 9 januari 2002.
- ⁹³ Zie over deze partij A.P.M. Lucardie, 'Ex oriente lux. Nieuwe partijen in Nederland vergeleken met Duitse soortgenoten' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2003 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 198-231, i.h.b. 212-213.
- ⁹⁴ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn* (Soesterberg 2009) 22-33.
- ⁹⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 113.
- ⁹⁶ *Reformatorsch Dagblad*, 4 februari 2002.
- ⁹⁷ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 122.
- ⁹⁸ Ibidem, 130-131.
- ⁹⁹ *De Volkskrant*, 9 februari 2002.
- ¹⁰⁰ *De Volkskrant*, 9 februari 2002. Zie over het interview ook Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 15-24, 285-291.
- ¹⁰¹ J. Hippe, P. Lucardie en G. Voerman, 'Kroniek 2002. Overzicht van de partijpoli-
tieke gebeurtenissen van het jaar 2002' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 18-180, i.h.b. 97; *NRC Handelsblad*, 11 februari 2002.
- ¹⁰² *Trouw*, 11 februari 2002.
- ¹⁰³ Aanvankelijk leken de meningen binnen het bestuur nog verdeeld; zie *NRC Handelsblad*, 11 februari 2002.
- ¹⁰⁴ *De Volkskrant*, 11 februari 2002.
- ¹⁰⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 153.
- ¹⁰⁶ *Leesbaar Nederland*, april 2002, 4-5.
- ¹⁰⁷ Ibidem, 6.
- ¹⁰⁸ *Nederlands Dagblad*, 22 januari 2002.
- ¹⁰⁹ *NRC Handelsblad*, 5 februari 2002.
- ¹¹⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 80, 94-98, 106.
- ¹¹¹ Hippe, Lucardie en Voerman, 'Kroniek 2002', 99-100.
- ¹¹² *De Volkskrant*, 28 oktober 2002.
- ¹¹³ *De Leefbaar Koerier*, 3 (2) (2002).
- ¹¹⁴ *De Leefbaar Koerier*, 3 (3) (2002).
- ¹¹⁵ *NRC Handelsblad*, 18 november 2002.
- ¹¹⁶ *De Volkskrant*, 25 november 2002.
- ¹¹⁷ Leefbaar Nederland, 'Deze keer doen ze echt wat ze beloven' in: Pellikaan, *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003*, 318-360 aldaar 319-320.
- ¹¹⁸ Meer hierover in Lucardie, 'Ex oriente lux', 205-206.
- ¹¹⁹ *Reformatorsch Dagblad*, 29 november 2002.
- ¹²⁰ *NRC Handelsblad*, 22 november 2002.
- ¹²¹ *Reformatorsch Dagblad*, 23 november 2002.
- ¹²² *De Volkskrant*, 23 november 2002.
- ¹²³ *Trouw*, 9 december 2002.
- ¹²⁴ Meer over de Lijst-Ratelband in: Lucardie, 'Ex oriente lux', 218-219.
- ¹²⁵ *NRC Handelsblad*, 2 juni 2003.
- ¹²⁶ Leefbaar Oegstgeest ging van vijf naar zes zetels, Leefbaar Vlaardingen van drie naar zes; Leefbaar Zeewolde werd met zeven zetels de grootste partij in haar gemeente; zie www.verkiezingsuitslagen.nl (geraadpleegd op 6 oktober 2011).

Hoofdstuk 5

¹ W.S.P. Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars* (4de druk, Rotterdam 2002), 71 en 183; D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy* (Amsterdam 2003), 45-49.

² Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 183

³ W.S.P. Fortuyn, *Babyboomers. Autobiografie van een generatie* (Utrecht 1998). Het lijkt erop dat Fortuyn met zijn autobiografie het voorbeeld heeft gevolgd van zijn vriend Harry Mens, die een jaar eerder eveneens op zijn vijftigste verjaardag zijn autobiografie publiceerde onder de titel *Als een MENS iets wil. Voor jong en ondernemend Nederland* (Lisse 1996). Het boek verscheen in een 'eerste oplage' van maar liefst 100.000 exemplaren, zo staat trots voorin vermeld.

⁴ Niet uitgesloten is natuurlijk dat Fortuyn al dan niet bewust dit beeld heeft geconstrueerd, maar zijn schets is behoorlijk consistent met de informatie die anderen hebben gegeven. Dit biografische deel van het hoofdstuk over Fortuyn is in belangrijke mate gebaseerd op zijn autobiografie, en op de uitgebreide vraaggesprekken die de socioloog J. Brands in het voorjaar van 1993 met hem voerde; zie idem, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn* (Amsterdam 2002). Ook is gebruikgemaakt van P. de Rooy, 'Fortuijn, Wilhelmus Simon Petrus' in: K. van Berkel e.a. (red.), *Biografisch woordenboek van Nederland VI* (Den Haag 2008) 134-137.

⁵ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 34.

⁶ Fortuyn, *Babyboomers*, 30, 49, 53.

⁷ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 35.

⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 48-49; Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 33-34.

⁹ Fortuyn, *Babyboomers*, 41.

¹⁰ Ibidem, 58; zie ook Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 36; en H. Savenije, "Ik geloof in God." Interview met Pim Fortuyn', *Playboy* (februari 2002).

¹¹ L. Wytzes, 'Buitenstaander op zoek naar erkenning' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim*

Fortuyn. Ter herinnering 1948-2002 (2011), 6-33, aldaar 6.

¹² Fortuyn, *Babyboomers*, 49.

¹³ Ibidem, 82

¹⁴ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 44.

¹⁵ D. Houwaart, 'Discours der dissidenten (2). God is helemaal niet dood. De ex-cathedra, wat was er mooier?', *Tijd en taak* 11 (4 juni 1994), 8-12, aldaar 8.

¹⁶ Wytzes, 'Buitenstaander op zoek naar erkenning', 9.

¹⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 december 1987.

¹⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 143-144

¹⁹ J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok* (Amsterdam 2002), 54.

²⁰ G. Harmsen, *Herfittijloos. (Colchicum Atumnales)* (Nijmegen 1993), 578.

²¹ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 53-54

²² Fortuyn, *Babyboomers*, 142; zie ook Brands, 54. Zie voor de uitspraak van Kee Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 50.

²³ G. Harmsen, *Herfittijloos*, 581; de titel van Fortuyns proefschrift luidde *Sociaal-economische politiek in Nederland 1945-1949* (Groningen 1980).

²⁴ *Universiteitskrant Groningen*, 11 februari 1988, 12-13; Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 58.

²⁵ W.S.P. Fortuyn, 'Op weg naar een geatomiseerde samenleving?', *Namens* 6 (5) (september 1991), 7.

²⁶ W.S.P. Fortuyn, *De zestiger jaren: een wonderkind of een total loss? Rede uitgesproken ter gelegenheid van het afscheid van de Rijksuniversiteit Groningen op vrijdag 19 februari 1988 door dr. W.S.P. Fortuyn* (Groningen 1988).

²⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 december 1987.

²⁸ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 67.

²⁹ M. de Rijk, 'Pim Fortuyn. "Ik heb ten diepste het gevoel niet welkom te zijn."', *De Groene Amsterdammer* (5 januari 1994), 6-7.

- ³⁰ W.S.P. Fortuyn, *Zonder ambtenaren. De overheid als ondernemer* (Amsterdam en Antwerpen 1991), 76-90; Pels, *De geest van Pim*, 150-153.
- ³¹ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 68-70; zie ook W. Albeda, in samenwerking met R. Bouwman en M. van den Toorn, *Ik en de verzorgingsstaat. Herinneringen van Wil Albeda* (Amsterdam 2004), 250.
- ³² L. Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim Fortuyn. Ter herinnering 1948-2002* (2011), 34-61, aldaar 36.
- ³³ Fortuyn, *Babyboomers*, 180.
- ³⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 54; zie ook B. Middel, *Politiek handwerk* (Amsterdam 2003), 39 en 267.
- ³⁵ Fortuyn, *Babyboomers*, 188.
- ³⁶ Ibidem, 183; zie ook: W.S.P. Fortuyn, *Aan het volk van Nederland* (Amsterdam en Antwerpen 1993), 206; W.S.P. Fortuyn, *Droomkabinet. Hoe Nederland geregeerd moet worden* (6de druk, Amsterdam 2002), 36.
- ³⁷ Fortuyn, *Babyboomers*, 184.
- ³⁸ L. Wytzes, 'Oprecht en onmogelijk. Het onvervulde leven van Pim Fortuyn (1948-2002)', *Elsevier* (13 juli 2002), 18-33, aldaar 24. In zijn autobiografie beweerde Fortuyn zonder enige bewijsvoering dat hij in aanmerking zou zijn gekomen voor een positie als minister of staatssecretaris in 'een van de kabinetten-Lubbers', wanneer hij niet rond 1970 een conflict had gehad met Wim Deetman, die van 1982 tot 1989 minister van Onderwijs was in het eerste en tweede kabinet-Lubbers. Zie *Babyboomers*, 146-147.
- ³⁹ Fortuyn, *Droomkabinet*, 37; Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 72.
- ⁴⁰ W.S.P. Fortuyn, 'Een ouderwets rapport', *Socialisme en democratie* 12 (december 1987), 375-377, aldaar 377.
- ⁴¹ Fortuyn, *Babyboomers*, 235.
- ⁴² Ibidem, 235-236.
- ⁴³ *Nieuwsblad van het Noorden*, 19 december 1986.
- ⁴⁴ Fortuyn, *Droomkabinet*, 37-38.
- ⁴⁵ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 129; W.S.P. Fortuyn, *Beklemmend Nederland* (Utrecht 1995), 55; idem, *Babyboomers*, 284; idem, *Droomkabinet*, 24-26.
- ⁴⁶ Middel, *Politiek handwerk*, 267.
- ⁴⁷ Fortuyn, *Babyboomers*, 236-237. Zie over de relatie tussen Fortuyn en Peper ook H. van Osch, *Bram Peper. Man van contrasten* (Amsterdam 2010), 174-175.
- ⁴⁸ Savenije, "Ik geloof in God"; Fortuyn, *Babyboomers*, 237.
- ⁴⁹ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 126.
- ⁵⁰ Mens, *Als een MENS iets wil*, 141; *NRC Handelsblad*, 12 oktober 1993.
- ⁵¹ W.S.P. Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn* (Utrecht 1994), 58.
- ⁵² Savenije, "Ik geloof in God".
- ⁵³ S. Wynia, 'Nalatenschap van een kijkjferkanon' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim Fortuyn*, 66-91, aldaar 66.
- ⁵⁴ Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, 4.
- ⁵⁵ W.S.P. Fortuyn, *Zielloos Europa. Tegen een Europa van technocraten, bureaucratie, subsidies en onvermijdelijke fraude* (Utrecht 1997), 8.
- ⁵⁶ Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart', 37.
- ⁵⁷ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 65-66.
- ⁵⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 292; idem, *Zakenkabinet Fortuyn*, 66-69.
- ⁵⁹ W.S.P. Fortuyn, *De overheid as ondernemer* (Amsterdam en Antwerpen 1993), 7-9; Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 116.
- ⁶⁰ H. Wansink, *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opstand van de kiezers* (Amsterdam 2004), 63-63.
- ⁶¹ Zie E. Smid, 'CDA moet op goede manier omgaan met moderniteit', *CD/Actueel* (14 oktober 1995), 12-13.
- ⁶² Volgens Helgers zou Heerma dat twee keer hebben voorgesteld; telefonisch interview met H. Helgers, 26 mei 2003. Zie ook Fortuyn, *Babyboomers*, 295.
- ⁶³ M. van Rij, *Duizend dagen in de landspolitiek. Leiderschapscrisis in het CDA* (Amsterdam 2002), 106-107; telefonisch interview met M. van Rij, 14 maart 2003.
- ⁶⁴ Telefonisch interview met J. de Hoop

Scheffer, 6 mei 2003, zie ook Fortuyn, *Babyboomers*, 296-297.

⁶⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 44.

⁶⁶ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 14.

⁶⁷ J. 't Hooft, 'Pim, vriend voor het leven' in: W.S.P. Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer. Aangevuld met herinneringen van Marten Fortuyn, vrienden en geestverwanten* (2de druk, Rotterdam 2002), 425-428, aldaar 426.

⁶⁸ Fortuyn, *Babyboomers*, 279.

⁶⁹ Ibidem, 280.

⁷⁰ De Rijk, 'Pim Fortuyn', 7.

⁷¹ Savenije, "Ik geloof in God", *Playboy* (februari 2002).

⁷² De columns die in *Elsevier* verschenen werden na zijn dood gebundeld; zie W.S.P. Fortuyn, *A hell of a job. De verzamelde columns* (Rotterdam 2002).

⁷³ Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart', 37.

⁷⁴ R. Stiphout, 'Columnist bij dé Elsevier' in: E. Schaafsma e.a. (red.), *Pim Fortuyn*, 62-64, aldaar 62, 64.

⁷⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 74.

⁷⁶ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 65.

⁷⁷ Fortuyn, *Babyboomers*, 285.

⁷⁸ O. Cherribi, 'De borrelpraat van Pim Fortuyn: bespreking van "Tegen de islamisering van onze cultuur"', *Liberaal reveil* 38 (3) (1997), 132-136, aldaar 132.

⁷⁹ *Algemeen Dagblad*, 17 februari 1997; *NRC Handelsblad*, 18 februari 1997.

⁸⁰ *De Volkskrant*, 14 februari 1997.

⁸¹ Houwaart, 'Discours der dissidenten (2)', 11.

⁸² W.S.P. Fortuyn, *De verweesde samenleving. Een religieus-sociologisch traktaat* (Utrecht 1995), 203; zie ook idem, *Uw baan staat op de tocht! De overleconomie voorbij* (Utrecht 1995), 65.

⁸³ Fortuyn, *Babyboomers*, 318-324; Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 87-88; Pels, *De geest van Pim*, 65-68.

⁸⁴ Fortuyn, *De verweesde samenleving*, 9.

⁸⁵ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 74.

⁸⁶ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 84.

⁸⁷ Pels, *De geest van Pim*, 10 en 13-21; de oud-hoogleraar staatsrecht S.W. Couwenberg noemde het 'fortuynisme... een typisch voorbeeld van politiek syncretisme', zie idem, *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek* (Budel 2004), 60.

⁸⁸ De volgende paragrafen zijn gebaseerd op P. Lucardie en G. Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', *Socialisme en democratie* 59 (4) (2002), 32-42.

⁸⁹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 191-192.

⁹⁰ Ibidem, II, 67-68, 72; zie ook Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 15,19.

⁹¹ Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, 143, 172; Zie ook: idem, *Uw baan staat op de tocht!*, 76.

⁹² Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht!*, 76.

⁹³ W.S.P. Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur. Nederlandse identiteit als fundament* (2de herziene editie, Rotterdam 2001), 82.

⁹⁴ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 159, 162; idem, *Beklemmend Nederland*, 152-157; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 61.

⁹⁵ Ibidem, 176.

⁹⁶ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 90; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 167.

⁹⁷ Ibidem, 104.

⁹⁸ Zie onder meer: P.B. Cliteur, *Conservatisme en cultuurrecht. Over de fundering van recht in rechtsbeginselen* (Amsterdam 1989), 272-280; R. Nisbet, *Conservatism: Dream and Reality* (Milton Keynes 1986), 30-37; G.-K. Kaltenbrunner, 'Der schwierige Konservatismus' in: G.-D. Kaltenbrunner (red.), *Rekonstruktion des Konservatismus* (Freiburg 1972), 19-54.

⁹⁹ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht!*, 43-52

¹⁰⁰ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 146-147, 191.

¹⁰¹ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 97.

¹⁰² E. van Ree, 'Voor volk en vaderland', *De Groene Amsterdammer* (2 maart 2002), 26-29.

- ¹⁰³ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 127-128; Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 27-31; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 72.
- ¹⁰⁴ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 35-43, 49-59; W.S.P. Fortuyn, *50 jaar Israël, hoe lang nog?* (Utrecht 1998), passim.
- ¹⁰⁵ P. Fortuyn, 'Koude oorlog met islam', *Elsevier* (25 augustus 2001), 13.
- ¹⁰⁶ Fortuyn, *Babyboomers*, 314; idem, *De islamisering van onze cultuur*.
- ¹⁰⁷ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 44-45, 91; idem, *50 jaar Israël*, 23-24.
- ¹⁰⁸ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 211; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 69.
- ¹⁰⁹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 54; Pels, *De geest van Pim*, 169-173.
- ¹¹⁰ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 16, 102; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 114; idem, *Beklemmend Nederland*, 46; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 136.
- ¹¹¹ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht!*, 65.
- ¹¹² Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 59.
- ¹¹³ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 75.
- ¹¹⁴ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 54-55.
- ¹¹⁵ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 11.
- ¹¹⁶ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 11.
- ¹¹⁷ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 70.
- ¹¹⁸ Fortuyn, *Zielloos Europa*, 62.
- ¹¹⁹ Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, 191; idem, *Droomkabinet*, 17.
- ¹²⁰ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht*, 49; idem, *Zakenkabinet*, 70; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 135-138; Pels, *De geest van Pim*, 173-176.
- ¹²¹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 210; idem, *Uw baan staat op de tocht*, 13; idem, *Droomkabinet*, 31; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 11, 135-138.
- ¹²² Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 34; Pels, *De geest van Pim*, 42-45.
- ¹²³ Fortuyn, *Beklemmend Nederland*, 47; idem, *Droomkabinet*, 28.
- ¹²⁴ Fortuyn, *Uw baan staat op de tocht*, 66.
- ¹²⁵ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 204.
- ¹²⁶ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 184-185.
- ¹²⁷ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 14.
- ¹²⁸ Ibidem, 31-33.
- ¹²⁹ Fortuyn, *Droomkabinet*, 31.
- ¹³⁰ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 210; idem, *Zielloos Europa*, 35, 79, 102; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 143.
- ¹³¹ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 84 en 187; idem, *Zakenkabinet Fortuyn*, 54-55; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 180; Lijst Pim Fortuyn, 'Zakelijk met een hart' in: *Verkiezingsprogramma's. Verkiezingen van de Tweede Kamer 15 mei 2002 & 22 januari 2003* (Amsterdam 2002), 361-391, aldaar 367.
- ¹³² Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 131, 172.
- ¹³³ Ibidem, 55 en 206.
- ¹³⁴ H. Camps, "Ik ga vanuit het Catshuis regeren", *Elsevier* (1 september 2001), 12-15, aldaar 13.
- ¹³⁵ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 117; idem, *Aan het volk van Nederland*, 45; idem, *Uw baan staat op de tocht*, 64; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 113.
- ¹³⁶ Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 33; zie ook: idem, *Beklemmend Nederland*, 50.
- ¹³⁷ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 206-208; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 58-59, 69.
- ¹³⁸ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 142.
- ¹³⁹ Fortuyn, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 71.
- ¹⁴⁰ Ibidem, 71; Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 143.
- ¹⁴¹ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 145-148.
- ¹⁴² Fortuyn, *Zonder ambtenaren*, 76-90; idem, *Beklemmend Nederland*, 70.
- ¹⁴³ Fortuyn, 'Op weg naar een geatomiseerde samenleving?', 9; idem, *Beklemmend Nederland*, 40; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 103-105.
- ¹⁴⁴ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 128-129; idem, *Het zakenkabinet Fortuyn*, 94; idem, *Uw baan staat op de tocht*, 68-71; idem, *Beklemmend Nederland*, 22.
- ¹⁴⁵ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 109-110.
- ¹⁴⁶ Brands, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen*, 58.

¹⁴⁷ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 193-196; idem, *De puinhopen van acht jaar paars*, 9-14, 17-49, 51-70.

¹⁴⁸ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 174.

¹⁴⁹ Fortuyn, *Beklemd Nederland*, 187.

¹⁵⁰ Fortuyn, *Babyboomers*, 324.

¹⁵¹ Bijvoorbeeld in zijn slotwoord in de bundel *Sociaal-democratie en technologie*, onder zijn redactie gepubliceerd (Groningen 1986), 125-145, aldaar 131-132. Ook in *Zonder ambtenaren*, dat in 1991 verscheen, was Fortuyn nog ronduit positief over 'de verdere verschuiving van bevoegdheden van het nationale niveau naar het supranationale niveau van Brussel' (p. 46). Zie ook Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 199-200; en Pels, *De geest van Pim*, 104-106 en 195.

¹⁵² Fortuyn, *Zielloos Europa*, 63, zie ook 81.

¹⁵³ Ibidem, 98-108; zie ook *Beklemd Nederland*, 179-200, aldaar 193.

¹⁵⁴ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 181.

¹⁵⁵ Ibidem.

¹⁵⁶ Fortuyn, *Aan het volk van Nederland*, 53.

¹⁵⁷ Ibidem, 9; zie ook Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 81-82.

¹⁵⁸ Fortuyn, *Beklemd Nederland*, 203; idem, *A hell of a job*, 83-85. Ten onrechte stelt Wansink dat Fortuyn pas in 1997 vond dat Nederland 'vol' was; zie idem, *De erfenis van Fortuyn*, 83-84; zie ook Pels, *De geest van Pim*, 199-204.

¹⁵⁹ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 90.

¹⁶⁰ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 166. Opmerkelijk genoeg noemde Fortuyn België niet. Blijkbaar twijfelend aan het realisme van dit plan stelde Fortuyn echter ook voor het aantal opvangplaatsen voor asielzoekers te beperken tot 10.000 (ibidem, 167).

¹⁶¹ Fortuyn, *De islamisering van onze cultuur*, 101.

¹⁶² Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 176-177.

¹⁶³ Fortuyn, *Zielloos Europa*, 49.

¹⁶⁴ Zie ook Pels, *De geest van Pim*, 20-21, 28, 119-120, 125, 141, 182-184.

¹⁶⁵ Fortuyn, *A hell of a job*, 85; zie ook:

idem, *Beklemd Nederland*, 205; en idem, *Zielloos Europa*, 49.

¹⁶⁶ Savenije, 'Ik geloof in God'.

¹⁶⁷ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 140.

¹⁶⁸ Fortuyn, *De puinhopen van acht jaar paars*, 15.

¹⁶⁹ De LPF publiceerde onder de titel 'Zakelijk met een hart' een zeer beknopte samenvatting hiervan als verkiezingsprogramma.

¹⁷⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 64, zie ook 71; 't Hooft, 'Pim, vriend voor het leven' 427, en Camps, "'Ik ga vanuit het Catshuis regeren'", 12.

¹⁷¹ Camps, "'Ik ga vanuit het Catshuis regeren'", 15; Savenije, "Ik geloof in God."

¹⁷² Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 153.

¹⁷³ Statuten Lijst Pim Fortuyn, artikel 2; zie: www.pimfortuyn.nl/partij (geraadpleegd op 8 juli 2002).

¹⁷⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 157, 213 en 240-241.

¹⁷⁵ Ibidem, 162.

¹⁷⁶ Ibidem, 206-211 en 217-218, citaat: 210.

¹⁷⁷ J. Booister, *Clash aan de Coolsingel: de wegbereiders van Pim Fortuyn* (Soesterberg 2009), 19-22, 35, 38, 61, 112. Zie ook: A. Oosthoek, *Pim Fortuyn en Rotterdam* (Rotterdam 2005).

¹⁷⁸ *Trouw*, 5 mei 2007.

¹⁷⁹ Booister, *Clash aan de Coolsingel*, 63.

¹⁸⁰ 'Leidraad voor een Leefbaar Rotterdam'; zie: www.leefbaarrotterdam.nl/leidraad.htm (geraadpleegd op 7 maart 2002).

¹⁸¹ D. Pels, *Het volk bestaat niet. Leaderschap en populisme in de mediademocratie* (Amsterdam 2011), 16; R. in 't Veld, 'Pim Fortuyn gedurende de laatste 13 jaar' in: Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer*, 393-396, aldaar 395.

¹⁸² 'Hingabe an die Person des Herrn und ihre Gnadengabe... Das ewig neue, Ausser-werk-tägliche, Niedagewesene und die emotionale Hingenommenheit dadurch sind hier Quellen persönlicher Hingebung.' Max Weber, 'Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft' in: Johannes Winckelmann (red.), *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre* (Tübingen 1968), 481. Zie

- ook: J. Ellemers, 'Pim Fortuyn: een zuiver geval van charismatisch gezag', *Facta* 10 (7) (2002) 2-5; idem, 'Het fenomeen Fortuyn. De revolte verklaard' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 252-266; en C. van Herwaarden, *Fortuyn. Chaos en charisma* (Amsterdam 2005).
- ¹⁸³ Interviews met aanhangers van Fortuyn in *NRC Handelsblad*, 11 mei 2002; *Trouw*, 16 mei 2002.
- ¹⁸⁴ *NRC Handelsblad*, 16 februari 2002. *NRC Handelsblad*, 2 maart 2002.
- ¹⁸⁵ *Dagblad van het Noorden*, 8 maart 2002.
- ¹⁸⁶ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 194 en 191.
- ¹⁸⁷ *De Volkskrant*, 15 maart 2002.
- ¹⁸⁸ *NRC Handelsblad*, 22 maart 2002.
- ¹⁸⁹ Ibidem.
- ¹⁹⁰ *NRC Handelsblad*, 23 april 2002; *De Volkskrant*, 24 april 2002; Chorus and De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 211-213, 235-238; zie: www.parlement.com, (geraadpleegd op 29 januari 2012).
- ¹⁹¹ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 231.
- ¹⁹² Ibidem, 236.
- ¹⁹³ Wytzes, 'Charismatische rebel die de macht tart', 40.
- ¹⁹⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 239.
- ¹⁹⁵ *De Volkskrant* en *Reformatorisch Dagblad*, 2 mei 2002.
- ¹⁹⁶ *De Volkskrant*, 7 mei 2002.
- ¹⁹⁷ *Trouw*, 7 mei 2002.
- ¹⁹⁸ Citaat ontleend aan Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 155.
- ¹⁹⁹ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 19.
- ²⁰⁰ *Dagblad van het Noorden*, 14 mei 2002.
- ²⁰¹ Wansink, *De erfenis van Fortuyn*, 157.
- ²⁰² Opgave Philip van Praag, e-mail 7 februari 2012; deze cijfers wijken iets af van idem, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?' in G. Voerman (red.), *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2003), 96-116, aldaar 105.
- ²⁰³ Ibidem, 102-104; W. van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent: Empirical tests of explanations of LPF-support', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 89-106.
- ²⁰⁴ Van Praag, 'De LPF-kiezer: rechts, cynisch of modaal?', 109-112.
- ²⁰⁵ Van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent', 96.
- ²⁰⁶ J.F. Orlebeke, 'Het succes van de Lijst Pim Fortuyn', *Facta* 10 (7) (2002), 10-11; P. Lemmens en J. Diederiks, 'Allochtonie en het electorale succes van de LPF: Orlebeke herbezoekt', *Facta* 11 (1) (2003), 22-23.
- ²⁰⁷ V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces. Het geografisch patroon van de steun voor de LPF' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2002 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2004), 181-205; R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief* (Utrecht 2011).
- ²⁰⁸ Ph. van Praag, 'The Winners and Losers in a Turbulent Political Year', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 15; gebaseerd op publieke opiniepeilingen.
- ²⁰⁹ Van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent', 96-98.
- ²¹⁰ J.J.M. van Holsteyn, G.A. Irwin en J.M. den Ridder, 'In the Eye of the Beholder: The Perception of the List Pim Fortuyn and the Parliamentary Elections of May 2002', *Acta Politica* 38 (1) (2003), 69-87, aldaar 84.
- ²¹¹ P.M. Sniderman en L. Hagendoorn, *When Ways of Life Collide. Multiculturalism and its discontents in the Netherlands* (Princeton 2007), 17-42.
- ²¹² Van der Brug, 'How the LPF Fuelled Discontent', 98-101.
- ²¹³ Reeds op 14 maart, tijdens de presentatie van zijn boek, sprak Fortuyn de wens uit een coalitie met deze partijen te vormen. Zie Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 225; dit deed hij nogmaals in april in het *Reformatorisch Dagblad*, 30 april 2002.
- ²¹⁴ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 294.
- ²¹⁵ J. Raschke, *Die Zukunft der Grünen: "So kann man nicht regieren"* (Frankfurt 2001), 24-34.

- ²¹⁶ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 225, 316, 318, 325 en 20-21.
- ²¹⁷ *Het Parool*, 13 mei 2002.
- ²¹⁸ Het nieuwe orgaan werd ook wel aangeduid als 'bestuursraad' of 'gedelegeerd bestuur'. Zie: www.lijstpimfortuyn.nl/nieuws (geraadpleegd op 10 juni 2002) en Chorus and De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 214-215.
- ²¹⁹ *NRC Handelsblad*, 17 mei 2002.
- ²²⁰ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 281.
- ²²¹ *De Volkskrant*, 12 juni 2002.
- ²²² Chorus and De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 216.
- ²²³ Ibidem, 206-208, 213.
- ²²⁴ *Trouw*, 7 augustus 2002.
- ²²⁵ Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 317.
- ²²⁶ Ibidem, 318.
- ²²⁷ Ibidem, 319-325.
- ²²⁸ *De Volkskrant*, 20 september 2002; *NRC Handelsblad*, 27 september 2002.
- ²²⁹ *De Volkskrant*, 2 oktober 2002.
- ²³⁰ *Trouw*, 7 oktober 2002.
- ²³¹ *Trouw*, 1 oktober 2002.
- ²³² *NRC Handelsblad*, 7 oktober 2002; zie voor Bomhoffs lezing van het partijconflict E.J. Bomhoff, *Blinde ambitie. Mijn 87 dagen met Zalm, Heinsbroek en Balkenende* (Gouda 2002).
- ²³³ *De Volkskrant*, 12 april 2006.
- ²³⁴ *Rotterdams Dagblad*, 17 oktober 2002; *Trouw*, 18 oktober 2002.
- ²³⁵ *De Volkskrant*, 23 januari 2003.
- ²³⁶ *De Volkskrant*, 28 juni 2003.
- ²³⁷ *NRC Handelsblad*, 11 oktober 2003.
- ²³⁸ A.P.M. Lucardie, 'Twee in, dertien uit. Electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 154-174.
- ²³⁹ Fortuyn, *De verweesde samenleving*, 240. Zie ook B. Heijne, *Moeten wij van elkaar houden? Het populisme ontleed* (Amsterdam 2011), 93-95; en Pels, *De geest van Pim*, 192 en 221. Zie ook H. te Velde, 'Passie, theater en narcisme', *Pluche. Essays en verhalen over openbaar bestuur* (winter 2003), 63-69.

²⁴⁰ Bomhoff, *Blinde ambitie*, 166.

²⁴¹ *Beklemmend Nederland*, 211; transcript laatste interview met Pim Fortuyn door R. de Wild op radio 3FM (6 mei 2002) in: *Nieuwe Revu* (15 mei 2002), 11.

²⁴² Houwaart, 'Discours der dissidenten (2)', 11.

²⁴³ Geciteerd in Chorus en De Galan, *In de ban van Fortuyn*, 150.

²⁴⁴ Ibidem, 44.

²⁴⁵ 't Hooft, 'Pim, vriend voor het leven' in: Fortuyn, *Autobiografie van een babyboomer*, 425-428, aldaar 425.

Hoofdstuk 6

¹ Volgens de Politieke Barometer. Zie: www.politiekebarometer.nl (geraadpleegd op 6 juni 2008).

² K. Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk? Verschillen en overeenkomsten in optreden en discours van twee politici', *Res Publica* 51 (4) (2009), 437-467, aldaar 455.

³ Ze zou dat later niet vaak vermelden; zie onder meer *NRC Handelsblad*, 10 juni 2003; interview met Rita Verdonk in Nootdorp, 18 januari 2012.

⁴ *Trouw*, 29 oktober 2011.

⁵ Dit verklaarde ze later in het televisieprogramma 'Profiel' (KRO) op 2 december 2011.

⁶ A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid: 5 jaar crisis in de VVD* (Amsterdam 2007), 182.

⁷ Interview Rita Verdonk, 18 januari 2012.

⁸ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 183.

⁹ Ibidem.

¹⁰ G. Zalm, *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009), 273.

¹¹ A. Hirsi Ali, *Nomade* (Amsterdam en Antwerpen 2010), 118-119.

¹² *NRC Handelsblad*, 3 juli 2006.

¹³ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 185.

¹⁴ *NRC Handelsblad*, 3 juli 2006.

¹⁵ Zie G. Voerman, 'Plebiscitaire partijen? Over de vernieuwing van de Nederlandse partijorganisaties' in: G. Voerman (red.),

Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (Groningen 2005), 217-244.

¹⁶ Zalm, *De romantische boekhouder*, 284.

¹⁷ E. Vrijzen, “Ik spreek de taal van gewone mensen”. Minister Rita Verdonk, definitief kandidaat-lijsttrekker voor de VVD, onthult haar ambities’, *Elsevier* (8 april 2006), 24-26.

¹⁸ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 195-196; zie ook: *NRC Handelsblad*, 19 november 2007.

¹⁹ Zalm, *De romantische boekhouder*, 284-285.

²⁰ Zo verklaarde hij later in het televisieprogramma ‘Profiel’ (KRO) op 2 december 2011.

²¹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 199.

²² *NRC Handelsblad*, 5 april 2006.

²³ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 199-200.

²⁴ Ibidem, 193.

²⁵ Ph. van Praag, ‘Rutte versus Verdonk: was dit nu echt het probleem van de VVD?’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 135-153.

²⁶ Zie P. Lucardie e.a., ‘Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 15-104, i.h.b. 19-20.

²⁷ Hirsi Ali, *Nomade*, 126.

²⁸ B. de Vries, *Haagse tafereelen. De VVD 2002-2006* (Amsterdam 2006), 141.

²⁹ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 211.

³⁰ Ibidem, 215.

³¹ Van de Linde leek er in 2011 zelfs niet helemaal overtuigd van te zijn dat de uitslag klopte, al wilde hij niet zover gaan om van fraude te spreken (televisieprogramma ‘Profiel’, 2 december 2011).

³² H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, ‘Twijfelen en kiezen’ in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007), 211-234, i.h.b. 226-227.

³³ Dit is de conclusie van de Amsterdamse politicoloog Philip van Praag, zie Van Praag, ‘Rutte versus Verdonk’, 151.

³⁴ Ibidem, 149.

³⁵ *NRC Handelsblad*, 29 november 2006; zie ook Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 267-268.

³⁶ F. van Deijl en J. Niemöller, ‘Ik ga weer lekker stevig terugkomen... yes!’, *HP/De Tijd* (8 juni 2007), 20-22.

³⁷ *Het Parool*, 22 juni 2007; de krant citeerde een vraaggesprek met Verdonk in het *Radboud Magazine*, een uitgave van de Radboud Universiteit Nijmegen die in juni 2007 was verschenen.

³⁸ *De Telegraaf*, 6 juni 2007.

³⁹ J. Niemöller en A. Theunissen, ‘Rita’s wil’, *HP/De Tijd* (21 september 2007) 27-30.

⁴⁰ *Algemeen Dagblad*, 13 september 2007.

⁴¹ *De Volkskrant*, 14 september 2007.

⁴² Ibidem; *NRC Handelsblad*, 17 september 2007; zie ook P. Lucardie en G. Voerman, ‘Kroniek 2007. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2007’ in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009), 3-71, i.h.b. 66-67.

⁴³ Interview Verdonk, 18 januari 2012.

⁴⁴ Zijn voorstel werd door 86 procent van de aanwezige leden afgewezen; Lucardie en Voerman, ‘Kroniek 2007’, 68.

⁴⁵ Ibidem, 67.

⁴⁶ Wel richtte ze in oktober 2007 de Stichting Vrienden van Rita Verdonk op, bedoeld om geld in te zamelen voor de beweging.

⁴⁷ *NRC Handelsblad*, 18 oktober 2007.

⁴⁸ *Nieuwsbrief Trots op Nederland*, 21 november 2007; zie: www.trotsopnederland.com (geraadpleegd op 22 november 2007).

⁴⁹ *Dagblad van het Noorden*, 27 maart 2008.

⁵⁰ Interview Verdonk; zo ook in *Dagblad van het Noorden*, 27 maart 2008.

⁵¹ *De Volkskrant*, 4 april 2008. De kop van het artikel luidde: ‘Verdonk zet in op nationalisme’.

⁵² R. Verdonk, ‘Nieuwe beweging, andere

politiek, beter Nederland!'; zie: www.trotsopnederland.com (geraadpleegd op 20 december 2011 via www.archipol.nl).

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ Trots op Nederland, 'De visie van Trots op Nederland'; zie: www.trotsopnederland.nl (geraadpleegd op 15 december 2008).

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ Deze en de volgende feiten zijn ontleend aan de collectie krantenknipsels van het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen en aan: Integis, *Rapportage voor Stichting Vrienden van Rita Verdonk inzake onderzoek Stichting Vrienden Rita Verdonk en Favorita BV* (Overveen 2008). Verhelderend is ook E. Vrijsen, *Wilt u niet aan mijn jasje trekken! Populisme en politieke pers, valkuilen en verkiezingstrucs, scoringsdrift en seksuele intimidatie, de grappen van Balkenende en de gezelligheid van Wilders* (Amsterdam 2010), 144-152.

⁵⁸ Mark Doorn en Rob Boelen; Verdonk had Doorn en Nieukerke leren kennen in de VVD, Boelen was commissaris van een aantal bedrijven; zie G.J. Hoekman, 'Rita's trots. In het kielzog van Verdonks goodwill-tournee', *Nieuwe Revu* (26 maart 2008), 18-23.

⁵⁹ Integis, *Rapportage voor Stichting Vrienden van Rita Verdonk*, 24.

⁶⁰ *NRC Handelsblad*, 10 september 2008, *de Volkskrant*, 10 september 2008. Sinke deed deze uitspraken op 9 september in het televisieprogramma NOVA.

⁶¹ Vrijsen, *Wilt u niet aan mijn jasje trekken!*, 152.

⁶² *De Volkskrant*, 29 november 2011.

⁶³ *NRC Handelsblad*, 1 december 2008;

NRC Handelsblad, 6 december 2008.

⁶⁴ *NRC Handelsblad*, 30 april 2010.

⁶⁵ *De Volkskrant*, 11 maart 2010.

⁶⁶ D. Heerma van Voss en D. van der Meer, 'Niet alleen wijzen, ook de hand reiken. De kloof tussen allochtonen en autochtonen', *De Groene Amsterdammer* (18 september 2009), 14-17, aldaar 16.

⁶⁷ *NRC Handelsblad*, 17 mei 2010.

⁶⁸ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, (z.p., 2010); zie:

www.trotsopnederland.com (geraadpleegd op 28 november 2011), 3.

⁶⁹ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, 4.

⁷⁰ Ibidem, 25.

⁷¹ Ibidem, 21.

⁷² Zie Volkspartij voor Vrijheid en Democratie, 'Orde op zaken, zeker nu! Verkiezingsprogramma 2010-2014' in: H. Pellikaan, J. van Holsteyn en G. Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2010), 257-298 aldaar 287. Zie over de vaststelling van het Liberaal Manifest J. Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006), 14-98, aldaar 91-92.

⁷³ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, 8 respectievelijk 18.

⁷⁴ Zie voor verdere onderbouwing van deze conclusie ook: Vossen, 'Hoe populistisch zijn Geert Wilders en Rita Verdonk?', 451-455; A.P.M. Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme? Opmerkingen over de politieke plaatsbepaling van de Partij voor de Vrijheid en Trots op Nederland' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2007 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2009), 176-190; idem, 'Tussen establishment en extremisme: populistische partijen in Nederland en Vlaanderen', *Res Publica*, 52 (2) (2010), 149-172, i.h.b. 160-161.

⁷⁵ Trots op Nederland, *Partijprogramma 'Vertrouwen en handhaven'*, 15.

⁷⁶ Zie Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen' in: Pellikaan, Van Holsteyn en Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010*, 301-360 aldaar 319.

⁷⁷ Zie voor onderzoek uit 2009 van Synovate/De Politieke barometer op: www.synovate.nl/documents/pb-2009-wk11extra.pdf (geraadpleegd op 20 december 2011).

⁷⁸ NOS Nieuws, 10 juni 2010, zie: nos.nl/

artikel/163506-afdeling-pijnacker-breekt-met-ton.html (geraadpleegd op 17 juni 2010).

⁷⁹ *NRC Handelsblad*, 25 augustus 2010; *de Volkskrant*, 26 augustus 2010.

⁸⁰ *De Volkskrant*, 8 september 2011.

⁸¹ *Almere Vandaag*, 1 juli 2011 en 2 september 2011.

⁸² In september waren er nog 52 van de 62 over, volgens *de Volkskrant* van 8 september 2011; in november nog 49, volgens *Trouw* van 21 november 2011.

⁸³ *Trouw*, 21 november 2011.

Hoofdstuk 7

¹ Zie voor een gedegen analyse van de ideologische ontwikkeling van Wilders K. Vossen, 'Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten. Die ideologische Entwicklung des Geert Wilders' in: F. Hartleb en F. Wielenga (red.), *Populismus in den Niederlanden und Deutschland im Vergleich* (Münster 2011), 77-104; zie ook idem, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or. De ideologische ontwikkeling van Geert Wilders', eldoc.ub.nyu.edu/FILES/root/jb-dnpp/jbo8/KoenVossenartikelJB2008.pdf (geraadpleegd op 11 februari 2012); en idem, 'Een Nieuw Groot Verhaal? Over de ideologie van LPF en PVV' in: C. van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011* (Amsterdam 2011), 77-87; Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme?, 176-190. De hier gepresenteerde interpretatie verschilt op onderdelen van die van Vossen, maar de grote lijn is dezelfde.

² *Dagblad van het Noorden*, 4 september 2004.

³ G. Wilders, *Kies voor vrijheid: een eerlijk antwoord* (Zeist 2005), 13; A. Blok en J. van der Melle, *Veel gekker kan het niet worden* (Hilversum 2008), 22.

⁴ W. van Scherrenburg, 'Geert Wilders: als ik ermee ophoud, winnen de verkeerde mensen' in: idem, *Mannen op het binnenhof. Interviews met mannelijke politici* (Amsterdam en Antwerpen 2007), 47-54, aldaar 47; Wilders, *Kies voor vrijheid*, 13.

⁵ R. van der Zee, 'Geert Wilders. Zelfpor-

tret', *HP/De Tijd* (4 juli 2003), 54-55; zie ook N. Marbe, "'Ik ben van nature recalcitrant'", *Vrij Nederland* (31 juli 2004), 28-31; L. Wytzes, 'Geert Wilders: een politiek roofdier', *Elsevier* (16 augustus 2007).

⁶ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 16; Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 60; M. Fennema, *Geert Wilders, tovenaarsleerling* (Amsterdam 2010), 9.

⁷ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 27-28.

⁸ *Trouw*, 23 juli 2003.

⁹ Geciteerd door Fennema, *Geert Wilders*, 36.

¹⁰ Ibidem, 36-37.

¹¹ A. Schulte en B. Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid: 5 jaar crisis in de VVD* (Amsterdam 2007), 113; respectievelijk G. Zalm, *De romantische boekhouder* (Amsterdam 2009), 279.

¹² *De Volkskrant*, 18 februari 2002.

¹³ Van der Zee, 'Geert Wilders. Zelfportret', 54.

¹⁴ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 30.

¹⁵ Fennema, *Geert Wilders*, 55.

¹⁶ *De Volkskrant*, 20 november 2003.

¹⁷ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 30.

¹⁸ Wilders noemde zichzelf in een vraaggesprek in mei 2004 'meer een straatvechter dan een bestuurder'. *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

¹⁹ B. de Vries, *Haagse taferelen. De VVD 2003-2006* (Amsterdam 2006), 38-40.

²⁰ H.E. Botje en Th. Niemandsvdriet, 'De draai van Geert. Reconstructie: de VVD-jaren van Geert Wilders', *Vrij Nederland* (10 april 2010), 30-35; Fennema, *Geert Wilders*, 65-67.

²¹ Marbe, "'Ik ben van nature recalcitrant'", 28; zie ook Fennema, *Geert Wilders*, 70-71.

²² De Vries, *Haagse taferelen*, 38.

²³ *NRC Handelsblad*, 12 april 2003.

²⁴ F. van Deijl, "Ik lust ze rauw", *HP/De Tijd* (6 februari 2004), 44-47.

²⁵ Van Deijl, "Ik lust ze rauw", 47.

²⁶ *De Volkskrant*, 20 november 2003.

²⁷ Zie bijvoorbeeld *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

²⁸ J. Hippe e.a., 'Kroniek 2004. Overzicht

van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2004' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2004 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2005), 14-105, aldaar 94-95.

²⁹ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 33.

³⁰ E. Vrijsen, 'De rechtse frontsoldaat', *Elsevier* (11 september 2004), 24.

³¹ Van Deijl, "Ik lust ze rauw", 46.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, 44.

³⁴ Ibidem, 46.

³⁵ Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 115.

³⁶ *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

³⁷ *De Telegraaf*, 2 juli 2004; zie ook Fennema, *Geert Wilders*, 81-82, en De Vries, *Haagse taferelen*, 47-48.

³⁸ E. Vrijsen, 'Conservatieve "overval". Roep om rechtse koers in de VVD legt weer eens de gespletenheid van de liberalen bloot', *Elsevier* (10 juli 2004), 12-13.

³⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 82.

⁴⁰ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 35-36.

⁴¹ *De Telegraaf*, 1 september 2004.

⁴² Wilders, *Kies voor vrijheid*, 37; Schulte en Soetenhorst, *Daadkracht en duidelijkheid*, 120.

⁴³ Zalm, *De romantische boekhouder*, 280.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ *Algemeen Dagblad*, 3 september 2004.

⁴⁶ M. Bosma, *De schijn-élite van de valse munters: Drees, extreem-rechts, de sixties, nuttige idioten, Groep Wilders en ik* (Amsterdam 2010), 23.

⁴⁷ Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 145-146; *NRC Handelsblad*, 21 april 2007; Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 26.

⁴⁸ *NRC Handelsblad*, 10 september 2004.

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Ibidem.

⁵¹ *Trouw*, 16 oktober 2004.

⁵² *NRC Handelsblad*, 10 september 2004; zie ook Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 23.

⁵³ Hippe e.a., 'Kroniek 2004', 19-20; Fennema, *Geert Wilders*, 93-95.

⁵⁴ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 43-56; Fennema, *Geert Wilders*, 95-96 e.a.

⁵⁵ Van Scherrenburg, 'Geert Wilders', 52.

⁵⁶ *NRC Handelsblad*, 22 november 2004.

⁵⁷ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 57-61; J. Hippe e.a., 'Kroniek 2005. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2005' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006), 14-98, aldaar 56-57.

⁵⁸ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 107 respectievelijk 104.

⁵⁹ Ibidem, 104.

⁶⁰ Ibidem, 105.

⁶¹ Ibidem, 115.

⁶² Ibidem, 124; vgl. Centrumdemocraten, 'Trouw aan rood wit blauw!' in: I. Lipschits (red.), *Verkiezingsprogramma's 1998* (Den Haag 1998), 467-481.

⁶³ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 112; zie bijvoorbeeld *Nederlands Dagblad*, 29 mei 2004.

⁶⁴ *De Volkskrant*, 15 maart 2005.

⁶⁵ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 128-129.

⁶⁶ Ibidem, 129.

⁶⁷ Hippe e.a., 'Kroniek 2005', 90-91.

⁶⁸ A. Pegtel, "Geen dreigement houdt me tegen", *HP/ De Tijd* (15 oktober 2004), 18-19; zie ook *NRC Handelsblad*, 29 november 2004. Later lijkt Wilders overigens nog huisveriger voor de term te zijn geworden, bijvoorbeeld in een interview met het Australische radiostation ABC Sydney Newsradio op 19 juni 2009. Daarin beweert hij dat het onmogelijk is dat zijn partij 'radical or populist or racist or whatsoever' is gezien haar grote aanhang onder de Nederlandse bevolking. Zie: www.abc.net.au/local/stories/2009/06/18/2601990.htm (geraadpleegd op 24 januari 2012).

⁶⁹ *De Volkskrant*, 21 maart 2006; M.

Schwarz, "Ich lebe im Todesangst". Seit den Morden an Pim Fortuyn und Theo van Gogh ist Geert Wilders Hollands prominentester Islam-Kritiker', *Junge Freiheit* 37 (7 september 2007), 3.

⁷⁰ Fennema, *Geert Wilders*, 97, 100-105.

⁷¹ Hippe e.a., 'Kroniek 2005', 58.

⁷² Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 35.

⁷³ *NRC Handelsblad*, 25 september 2010.

⁷⁴ Zie het aan M. Bosma gewijde lemma

op www.parlement.com (geraadpleegd op 9 februari 2012).

⁷⁵ *De Telegraaf*, 24 september 2010.

⁷⁶ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 18, 15.

⁷⁷ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 25.

⁷⁸ *NRC Handelsblad*, 24 november en 25 september 2010; zie ook J.J. de Ruiter, *De ideologie van de PVV. Het kwade goed en het goede kwaad* (Amsterdam 2012), 67-68.

⁷⁹ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 219.

⁸⁰ S. Derkzen, 'Martin Bosma van de PVV. Jekyll & Hyde', *Vrij Nederland* (27 juni 2009), 10-12, aldaar 11.

⁸¹ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 208. De historicus Ronald Havenaar, die een proefschrift over De Kadet heeft geschreven, wijst erop dat De Kadet in veel opzichten verschilt van Bosma; zie idem, *Te licht bevonden. Over PVV-ideoloog Martin Bosma* (Amsterdam 2011). Zie ook De Ruiter, *De ideologie van de PVV*.

⁸² Havenaar, *Te licht bevonden*, 6.

⁸³ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 284.

⁸⁴ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 64; De Ruiter, *De ideologie van de PVV*, 52 en 64.

⁸⁵ *NRC Handelsblad*, 25 september 2010.

⁸⁶ Het voor de hand liggende woord 'verraden' gebruikte hij nadrukkelijk niet; zie *NRC Handelsblad*, 10 december 2011.

⁸⁷ Zie M. Schwarz, "Ich lebe in Todesangst"; R. Girardet, 'Le nationalisme' in: P.-A. Taguieff (red.), *Le retour du populisme. Un défi pour les démocraties européennes* (Parijs 2004), 139-148. Zie ook de kenners van de Rotterdamse staatsrechtgeleerde S.W. Couwenberg, uitgebreid geciteerd in Blok en Van Melle, *Veel gekker kan het niet worden*, 192-202.

⁸⁸ *Trouw*, 15 maart 2005.

⁸⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 100; zie ook *Nederlands Dagblad*, 18 augustus 2006.

⁹⁰ Fennema, *Geert Wilders*, 100-103.

⁹¹ Ibidem, 100-101.

⁹² *NRC Handelsblad*, 26 augustus 2006; Hippe e.a., 'Kroniek 2005', 58.

⁹³ *Een nieuw-realistische visie* (z.p. 2006), zie: www.pvv.nl/index.php?option=com_content&task=view&id=707 (geraadpleegd op 17 januari 2012).

⁹⁴ Zie B.J. Spruyt, *Lof van het conservatisme* (Amsterdam 2003).

⁹⁵ Zie H.W. von der Dunk, *Conservatisme* (Bussum 1976), 81-90.

⁹⁶ Spruyt, *Lof van het conservatisme*, 207.

⁹⁷ K. Priester, *Populismus. Historische und aktuelle Erscheinungsformen* (Frankfurt a/d Main 2007), 12-31.

⁹⁸ Zie bijvoorbeeld B.J. Spruyt, 'Gat op rechts blijft bestaan', *de Volkskrant*, 20 oktober 2006.

⁹⁹ G. Wilders e.a., *Klare wijn* (z.p. 2006), zie: www.geertwilders.nl (geraadpleegd op 21 maart 2006).

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ *De Volkskrant*, 23 februari 2006.

¹⁰² *Statuten Partij voor de Vrijheid*, 8 augustus 2007, artikel 2, lid 1.

¹⁰³ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

¹⁰⁴ *NRC Handelsblad*, 21 april 2007; Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 193-194.

¹⁰⁵ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 26.

¹⁰⁶ Wilders, *Kies voor vrijheid*, 58-59; Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 213-217; *NRC Handelsblad*, 22 maart 2006.

¹⁰⁷ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 121.

¹⁰⁸ P. Lucardie e.a., 'Kroniek 2006. Overzicht van de partijpolitieke gebeurtenissen van het jaar 2006' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 15-104, aldaar 64.

¹⁰⁹ Gegevens van het Parlementair Documentatiecentrum, zie: www.parlement.com (geraadpleegd op 19 januari 2012); zie ook A. van der Horst, K. Munk en J. Niemöller, 'De Wilders-sekte', *HP/De Tijd* (1 december 2006), 30-32.

¹¹⁰ *NRC Handelsblad*, 18 augustus 2006; *Reformatorisch Dagblad*, 22 augustus 2006.

¹¹¹ B.J. Spruyt, 'Het bushokje in Alma Ata', *Opinio* (21 september 2007), 4-10, aldaar 9.

¹¹² De Partij voor Nederland moest het doen met 0,1 procent, de Lijst Fortuyn met 0,2 procent. Meer hierover in A.P.M. Lucardie, 'Twee in, dertien uit. Electoraal succes en falen van nieuwe partijen in 2006' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek 2006 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2008), 154-174.

¹¹³ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 36.

¹¹⁴ Partij voor de Vrijheid, 'Verkiezingspamflet' in: H. Pellikaan e.a. (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten Generaal 22 november 2006: verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2006), 407-410.

¹¹⁵ Partij voor de Vrijheid, 'Verkiezingspamflet', 408.

¹¹⁶ *De Volkskrant*, 7 oktober 2006.

¹¹⁷ Zie Ph. van Praag, 'De verkiezingscampagne: professioneler en feller' in: K. Aarts, H. van der Kolk en M. Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat. De Tweede Kamerverkiezingen van 2006* (Utrecht 2007), 97-119, aldaar 103.

¹¹⁸ J. Kleinnijenhuis en J.A. de Ridder, 'De nieuwskaravaan' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, 120-138.

¹¹⁹ Zie ook Fennema, *Geert Wilders*, 119.

¹²⁰ Men noemt dit wel de 'gordijnbonus': stemmen van kiezers die achter het gordijn in het stembokje op een andere partij stemmen dan ze eerder aan opiniepeilers gemeld hadden; zie Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 193, 196-197; Van Praag, 'De verkiezingscampagne', 118. Fennema suggereert overigens een alternatieve verklaring die niet minder plausibel lijkt: PVV-stemmers 'doen gewoon niet mee aan peilingen', *de Volkskrant*, 11 juni 2010.

¹²¹ H. van der Kolk, K. Aarts en M. Rosema, 'Twijfelen en kiezen' in: Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, 211-234, i.h.b. 226-227.

¹²² Appendix in Aarts, Van der Kolk en Rosema (red.), *Een verdeeld electoraat*, 276-278.

¹²³ Ibidem, 277.

¹²⁴ R. de Jong, H. van der Kolk en G. Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-*

2010. Tweede Kamerverkiezingen vanuit geografisch perspectief (Utrecht 2011), 127-128; zie ook *de Volkskrant*, 23 november 2006; www.cbs.nl (geraadpleegd op 20 september 2007).

¹²⁵ J. van der Waal, W. de Koster en P. Achterberg, 'Stedelijke context en steun voor de PVV. Interetnische nabijheid, economische kansen en cultureel klimaat in 50 Nederlandse steden', *Res Publica*, 53 (2011), 189-207.

¹²⁶ Het interview stond in *Trouw*, 14 juli 2007; Wilders deed zijn uitspraak pas in september (*NRC Handelsblad*, 7 september 2007); *Handelingen van de Tweede Kamer 2007-2008*, 6 september 2007, 93, 5260-5319.

¹²⁷ *De Volkskrant*, 8 augustus 2007.

¹²⁸ *NRC Handelsblad*, 24 mei 2008; zie ook Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 173-174.

¹²⁹ J. Niemöller, "Ik capituleer niet", *HP/De Tijd* (14 december 2007), 30-35; zie ook Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 176.

¹³⁰ *De Volkskrant*, 8 augustus 2007.

¹³¹ Niemöller, "Ik capituleer niet", 30-32; Vossen, 'Vom konservativen Liberalen zum Nationalpopulisten', 94. Zie ook idem, 'Van Bolkestein via Bush naar Bat Ye'or'; idem, 'Waar visie ontbreekt, komt het volk om' in: Van Baalen e.a. (red.), *Jaarboek Parlementaire Geschiedenis 2011*, 77-87, aldaar 82; B. de Beaufort, 'Het geloof van Wilders. De ideologie van Geert Wilders', *De Groene Amsterdammer* (11 april 2008), 12-15.

¹³² Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 291-303.

¹³³ Ibidem, 321.

¹³⁴ Ibidem, 325.

¹³⁵ S. Fritsma, *De immigratieramp van Nederland* (z.p., 2007), i.h.b. 17-25.

¹³⁶ Fennema, *Geert Wilders*, 154-156.

¹³⁷ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 223.

¹³⁸ Op www.liveleak.com/c/Geert_Wilders.

¹³⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 169.

¹⁴⁰ Ibidem, 181-205; *de Volkskrant*, 24 juni 2011.

¹⁴¹ *NRC Handelsblad*, 23 juni 2011.

¹⁴² *PVV-Nieuwsbrief*, 7 februari 2011, zie:

www.pvv.nl (geraadpleegd op 9 februari 2011).

¹⁴³ K. Hille, 'Wilders blikt tevreden terug...', *Story* (8 december 2011).

¹⁴⁴ *De Pers*, 16 juni 2009.

¹⁴⁵ *Handelingen van de Tweede Kamer 2009-2010*, 16 september 2009, 33229, nr. 2-69.

¹⁴⁶ *Reformatorisch Dagblad*, 13 november 2010.

¹⁴⁷ Partij voor de Vrijheid, 'Verkiezingsprogramma Europees Parlement 2009. Standpunten' in: H. Pellikaan en J. van Holsteijn (red.), *Verkiezing van het Europese Parlement 4 juni 2009. Verkiezingsprogramma's met cd-rom* (Amsterdam 2009), 255.

¹⁴⁸ *NRC Handelsblad*, 2 juni 2009; *Trouw*, 2 juni 2009.

¹⁴⁹ Fennema, *Geert Wilders*, 224-225.

¹⁵⁰ Aanvankelijk kreeg de PVV vier zetels en het CDA vijf, maar toen Nederland op grond van het Verdrag van Lissabon alsnog een extra zetel in het Europees Parlement kreeg, werd de PVV een vijfde zetel toebedeeld. Die ging overigens in 2011 weer verloren omdat de europarlementariër Daniël van der Stoep door de partij werd uitgesloten (vanwege een aanrijding die hij onder invloed van alcohol veroorzaakt had) en hij zijn zetel als onafhankelijk lid innam.

¹⁵¹ Zie www.verkiezingsuitslagen.nl (geraadpleegd op 24 januari 2012), en *Reformatorisch Dagblad*, 5 juni 2009.

¹⁵² S. Wynia, 'Doorbraak van een nieuwe volkspartij', *Elsevier* (13 juni 2009), 16-18.

¹⁵³ Dit wordt bevestigd door de 'undercover' journaliste Karen Geurtsen, die voor het weekblad *HP/De Tijd* drie maanden als stagiaire bij de fractie van de PVV werkte; zie K. Geurtsen en B. Geels, *Undercover bij de PVV. Achter de schermen bij de politieke partij van Geert Wilders* (Amsterdam 2010), 38.

¹⁵⁴ *Trouw*, 28 januari 2010; Fennema, *Geert Wilders*, 233-234.

¹⁵⁵ Fennema, *Geert Wilders*, 234-238.

¹⁵⁶ *Trouw*, 3 april 2010; *de Volkskrant*, 27 maart; E. Vrijsen, 'Toch weer protestpartij', *Elsevier* (27 maart 2010), 12-13.

¹⁵⁷ *De Volkskrant*, 13 april 2010; Fennema, *Geert Wilders*, 242-246.

¹⁵⁸ Fennema, *Geert Wilders*, 252-253.

¹⁵⁹ Zie www.elsevier.nl/web/Nieuws/Politiek/265326/PVVer-Hero-Brinkman-komt-in-opstand-tegen-Wilders.htm. (geraadpleegd op 22 maart 2012).

¹⁶⁰ Zie www.parool.nl/parool/nl/224/BIN-NENLAND/article/detail/293772/2010/05/11/Hero-Brinkman-mag-blijven-maar-Wilders-verliest-aan-gezag.dhtml (geraadpleegd op 22 maart 2012).

¹⁶¹ E. Jami en H. Brinkman, 'Echte democraat is nooit bang voor zijn achterban', *de Volkskrant*, 27 mei 2010.

¹⁶² H. Brinkman, 'Democratiseringsvoorstellen in de PVV', 1, 2, 4, zie: www.eenvandaag.nl/uploads/doc/stukken_pvv_eenvandaag.pdf (geraadpleegd op 7 februari 2012).

¹⁶³ *NRC Handelsblad*, 24 november 2010; *Leeuwarder Courant*, 1 december 2010.

¹⁶⁴ M. Bosma, 'Inzake het plan te komen tot een ledenstructuur en een jongerenorganisatie', zie: www.eenvandaag.nl/uploads/doc/stukken_pvv_eenvandaag.pdf (geraadpleegd op 7 februari 2012).

¹⁶⁵ Bosma, *De schijn-élite van de valse munters*, 30-31 respectievelijk 216.

¹⁶⁶ *Ibidem*, 215.

¹⁶⁷ *Ibidem*, 215.

¹⁶⁸ *Ibidem*, 39-41, 217.

¹⁶⁹ Politieke Barometer, zie: www.synovate.nl (geraadpleegd op 23 februari, 11 maart, 9 april, 16 april, 21 mei, 28 mei en 4 juni 2010).

¹⁷⁰ Fennema, *Geert Wilders*, 247.

¹⁷¹ Nyfer, *Budgettaire effecten van immigratie van niet-westerse allochtonen* (Utrecht 2010); zie: www.nyfer.nl/documents/rapportPVVdef_000.pdf (geraadpleegd op 31 januari 2012); zie ook *NRC Handelsblad*, 20 mei 2010.

¹⁷² Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme. Een tijd om te kiezen: PVV 2010-2015' in: H. Pellikaan, J. van Holsteyn en G. Voerman (red.), *Verkiezing van de Tweede Kamer der Staten-Generaal 9 juni 2010. Verkiezingsprogramma's* (Amsterdam 2010), 301-360.

¹⁷³ Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 311.

¹⁷⁴ *Ibidem*, 306; zie ook Schwarz, "Ich lebe im Todesangst".

¹⁷⁵ Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 333-335.

¹⁷⁶ Ibidem, 315.

¹⁷⁷ W. van der Brug, *Een crisis van de partijendemocratie?* (Amsterdam 2008), 15.

¹⁷⁸ 'En vooral: we voeren het bindend referendum in', heette het in 2010. Zie Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 319.

¹⁷⁹ Partij voor de Vrijheid, 'De agenda van hoop en optimisme', 317.

¹⁸⁰ Ibidem.

¹⁸¹ Ibidem, 305.

¹⁸² Ibidem.

¹⁸³ Ibidem.

¹⁸⁴ P. Taggart, *Populism* (Buckingham 2000), 95-98.

¹⁸⁵ *NRC Handelsblad*, 4 juni 2010; *de Volkskrant*, 3 augustus 2010, verwijst naar een onderzoek van de Nieuwsmonitor; zie ook de website van de PVV, www.pvv.nl (geraadpleegd op 7 juni 2010).

¹⁸⁶ *Trouw*, 27 september 2010.

¹⁸⁷ *NRC Handelsblad*, 8 februari 2010; *de Volkskrant*, 13 april 2010.

¹⁸⁸ De Jong, Van der Kolk en Voerman, *Verkiezingen op de kaart 1848-2010*, 129-131.

¹⁸⁹ J. de Voogd, *Bakfietsen en rolluiken. De electorale geografie van Nederland* (Utrecht 2011), 27-28. De Voogd heeft zijn onderzoek op wijk-niveau gepubliceerd onder auspiciën van het wetenschappelijk bureau van GroenLinks.

¹⁹⁰ De Voogd, *Bakfietsen en rolluiken*, 28.

¹⁹¹ Zie de appendix in: H. Schmeets (red.), *Verkiezingen: participatie, vertrouwen en integratie* (Den Haag 2011), 226-228.

¹⁹² Ibidem, 230-233.

¹⁹³ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

¹⁹⁴ Appendix in: Schmeets (red.), *Verkiezingen*, 225; zie ook K. Arts en H. Schmeets, 'Politieke opvattingen van inkomensgroepen en huiseigenaren' in: H. Schmeets (red.), *Verkiezingen*, 200-212, aldaar 209.

¹⁹⁵ Gegevens uit *exit-polls* van Synovate/Politieke Barometer; zie www.synovate.nl (geraadpleegd op 18 juni 2010).

¹⁹⁶ S. Derkzen en Th. Niemandsverdriet, 'Hero Brinkman: "Ik ben gek op Geert, ik

heb diep respect voor die gozer"', *Vrij Nederland* (6 november 2011), 21-23.

¹⁹⁷ E. Vrijzen, "'Gedoogtesteun mogelijk'.

PVV-leider sluit "Deens model" niet uit: minderheidskabinet van CDA en VVD aan een meerderheid helpen in ruil voor invloed', *Elsevier* (16 januari 2010) 19.

¹⁹⁸ Zie voor een beknopt overzicht van de formatie: J. Bosmans en A. van Kessel, *Parlementaire geschiedenis van Nederland* (Amsterdam 2011), 246-249.

¹⁹⁹ 'Concept-Gedoogetakkoord VVD-PVV-CDA 30 september 2010'; zie: www.kabinetformatie2010.nl (geraadpleegd op 5 oktober 2010); zie ook de PVV-Nieuwsbrief van 30 september 2010 op www.pvv.nl (geraadpleegd op 1 oktober 2010).

²⁰⁰ 'Concept-Gedoogetakkoord VVD-PVV-CDA', 20.

²⁰¹ Volgens een nog niet gepubliceerd onderzoeksverslag van de Leidse politicologen Simon Otjes en Tom Louwerse heeft de PVV in de periode 2006-2010 933 moties en amendementen ingediend – minder dan de SP en de VVD, maar meer dan de andere zeven partijen in de Tweede Kamer; hiervan werden er 195, d.w.z. nog geen 7 procent aangenomen, relatief minder dan van welke andere partij ook. S. Otjes en T. Louwerse, 'Kiezen voor confrontatie. Hoe stelt de PVV zich op in de Tweede Kamer?' (Leiden 2010).

²⁰² Zie voor een (selectief) overzicht van de aangenomen moties en amendementen: *NRC Handelsblad*, 18 november 2011.

²⁰³ Politieke Barometer (23 september 2010); zie www.synovate.nl (geraadpleegd op 28 september 2010).

²⁰⁴ *De Pers*, 18 februari 2011; *Trouw*, 22 februari 2011; *de Volkskrant*, 7 juni 2011.

²⁰⁵ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

²⁰⁶ Lucardie e.a., 'Kroniek 2006', 65.

²⁰⁷ Fennema, *Geert Wilders*, 243-244.

²⁰⁸ Sharpe ontkende overigens de beschuldigingen; zie *Trouw*, 19 november 2010, *NRC Handelsblad*, 18 december 2010; *de Volkskrant*, 18 november 2010.

²⁰⁹ *Trouw*, 12 november 2010.

²¹⁰ *NRC Handelsblad*, 26 november 2010; *de Volkskrant*, 26 november 2010.

²¹¹ *NRC Handelsblad*, 12 maart 2011.

²¹² *De Volkskrant*, 20 juli 2011; *Trouw*, 1 december 2011.

²¹³ *De Volkskrant*, 14 januari 2012.

²¹⁴ *Trouw*, 17 januari 2012. Bosman richtte vervolgens de Partij voor Leefbaarheid en Democratie op.

²¹⁵ Een overzicht biedt *NRC Handelsblad*, 18 januari 2012; eveneens *Trouw*, 15 december 2011 en *Nederlands Dagblad*, 25 oktober 2011.

²¹⁶ *De Volkskrant*, 21 december 2011 en 22 februari 2012.

²¹⁷ *De Volkskrant*, 16 juli 2011; *Nederlands Dagblad*, 16 juli 2011.

²¹⁸ *De Volkskrant*, 4 februari 2011. Het artikel is vooral gebaseerd op gesprekken met uit de partij getreden Statenleden.

²¹⁹ Politieke Barometer, zie www.synovate.nl (geraadpleegd op 30 januari 2012).

²²⁰ *NRC Handelsblad*, 25 januari 2012.

²²¹ H.E. Botje, 'Wie betalen Wilders?', *Vrij Nederland* (14 november 2009), 10; zie ook *NRC Handelsblad*, 25 januari 2012; Geurtsen en Geels, *Undercover bij de PVV*, 116-117; T.-J. Meeus en G. Valk, 'De buitenlandse vrienden van Geert Wilders', *NRC Weekblad* (15 mei 2010) 11-15.

²²² *Handelingen van de Tweede Kamer 2011-2012*, 14 maart 2012; www.tweedekamer.nl/kamerstukken/verslagen/verslag.jsp?vj=2011-2012&nr=63 (geraadpleegd op 21 maart 2012).

²²³ *De Volkskrant*, 22 maart 2012.

²²⁴ Zie ook Geurtsen en Geels, *Undercover bij de PVV*, 19, 108, 134; Fennema, *Geert Wilders*, 233, 245; E. Vrijssen, *Wilt u niet aan mijn jasje trekken! Populisme en politieke pers, valkuilen en verkiezingstrucs, scoringsdrift en seksuele intimidatie, de grappen van Balkenende en de gezelligheid van Wilders* (Amsterdam 2010), 132-133. Zie voor de observaties van het niet-gekozen Kamerkandidaat voor de PVV Geert Tomlow *NRC Handelsblad*, 12 oktober 2010.

²²⁵ Bericht ANP, 15 november 2011.

²²⁶ E-mail van H. Brinkman aan G. Wilders, 15 maart 2012; www.eenvandaag.nl/uploads/doc/mail-meldpunt.pdf (geraadpleegd op 21 maart 2012).

²²⁷ *Algemeen Dagblad*, 17 maart 2012.

²²⁸ *Trouw*, 21 maart 2012.

²²⁹ Persconferentie H. Brinkman, 20 maart 2012; nos.nl/video/353591-persconferentie-vertrek-hero-brinkman.html (geraadpleegd op 21 maart 2012).

²³⁰ *De Volkskrant*, 22 maart 2012.

²³¹ *De Volkskrant*, 21 maart 2012.

²³² Van Scherrenburg, 'Geert Wilders', 54.

²³³ Zie G. Voerman, 'Tijd was te kort voor de Lijst Pim Fortuyn', *Trouw*, 17 oktober 2002.

²³⁴ Interview met G. Wilders op de website van Leefbaar Rotterdam, zie www.leefbaarrotterdam.nl (geraadpleegd 15 februari 2012).

²³⁵ Zie M. Davidovic e.a., 'Het extreemrechtse en discriminatoire gehalte van de PVV' in: J. van Donselaar en P.R. Rodrigues (red.), *Monitor Racisme & Extremisme. Achtste Rapportage* (Amsterdam 2008), 167-198; R. Riemen, *De eeuwige terugkeer van het fascisme* (Amsterdam 2010). Voor kritiek op dit artikel van Davidovic e.a. zie Lucardie, 'Rechts-extremisme, populisme of democratisch patriotisme?', i.h.b. 176-177.

²³⁶ Zie hierover onder meer: R. Marres, *De verdediging van het vrije woord. De kwestie Wilders en de demonisering van een debat* (Soesterberg 2009); J. Bosland, *De waanzin rond Wilders. Psychologie van de polarisatie in Nederland* (Amsterdam 2010); H. de Bruijn, *Geert Wilders in debat. Over de framing en reframing van een politieke boodschap* (Den Haag 2010); J. Kuitenbrouwer, *De woorden van Wilders & hoe ze werken* (Amsterdam 2010).

²³⁷ Over de moeizame en niet bepaald probleemloze opbouw van een vrijwilligersorganisatie in Friesland zie het onderhoudende verslag van een betrokkene: H. de Jong, *Duel in debat. Hoe kom je bij de PVV?* (z.p., 2011).

Hoofdstuk 8

¹ Zie M. Bovens en A. Wille, *Diplomademocratie. Over de spanning tussen meritocratie en democratie* (Amsterdam 2011), 86-119.

² Zie onder meer: H. Gijssels, *Het Vlaams*

Blok (Leuven 1992); J. Rydgren, 'The *Front National*, Ethnonationalism and Populism' in: D. Albertazzi en D. McDonnell (red.), *Twenty-First Century Populism. The Spectre of Western European Democracy* (Basingstoke 2008), 166-180; E. Lorenz, 'Rechtspopulismus in Norwegen. Carl Ivar Hagen und die Fortschrittspartei' in: N. Werz (red.), *Populismus. Populisten in Übersee und Europa* (Opladen 2003), 195-207; R. Heinisch, 'The Structure and Agency of Austrian Populism' in: D. Albertazzi en D. McDonnell (red.), *Twenty-First Century Populism*, 67-83.

³ R. Biorcio, 'La Lega Nord e la transizione italiana', *Rivista Italiana di Scienza Politica*, 29 (1999), 55-87; M. Tarchi, 'Italy: A Country of many Populisms' in: D. Albertazzi en D. McDonnell (red.), *Twenty-First Century Populism*, 84-99; J. Rydgren, 'Explaining the Emergence of Radical Right-Wing Populist Parties: The Case of Denmark', *West European Politics*, 27 (2004), 474-502; H.J. Hennecke, 'Das Salz in den Wunden der Konkordanz: Christoph Blocher und die Schweizer Politik' in: Werz (red.), *Populismus*, 145-162.

⁴ Voor overzichten zie F. Decker, *Der neue Rechtspopulismus* (Opladen 2004); C. Mudde en C.R. Kaltwasser, *Populism in Europe and the Americas: Threat or Corrective to Democracy?* (Cambridge en New York 2012).

⁵ *De Volkskrant*, 9 augustus 2007.

⁶ Zie A.P.M. Lucardie, "Met de Franse slag". De symbolische revolutie van de jaren zestig' in: R.A. Koole (red.), *Van Bastille tot Binnenhof. De Franse Revolutie en haar invloed op de Nederlandse politieke partijen* (Houten 1989) 115-135, i.h.b. 116-120.

Bijlage 1. Uitslagen Tweede Kamerverkiezingen, 1989-2010

	1989		1994		1998		2002		2003		2006		2010	
	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%	Zetels	%
CDA	54	35,3	34	22,2	29	18,4	43	27,9	44	28,6	41	26,5	21	13,6
PVDA	49	31,9	37	24,0	45	29,0	23	15,1	42	27,3	33	21,2	30	19,6
VVD	22	14,5	31	20,0	38	24,7	24	15,4	28	17,9	22	14,7	31	20,5
D66	12	7,9	24	15,5	14	9,0	7	5,1	6	4,1	3	2,0	10	7,0
GL	6	4,1	5	3,5	11	7,3	10	7,0	8	5,1	7	4,6	10	6,7
SGP	3	1,9	2	1,7	3	1,8	2	1,7	2	1,6	2	1,6	2	1,7
GPV	2	1,2	2	1,3	2	1,3	—	—	—	—	—	—	—	—
RPF	1	1,0	3	1,8	3	2,0	—	—	—	—	—	—	—	—
CD	1	0,9	3	2,5	0	0,6	—	—	—	—	—	—	—	—
AOV	—	—	6	3,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
SP	0	0,4	2	1,3	5	3,5	9	5,9	9	6,3	25	16,6	15	9,8
Unie 55+	—	—	1	0,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
LPF	—	—	—	—	—	—	26	17,0	8	5,7	0	0,2	—	—
CU	—	—	—	—	—	—	4	2,5	3	2,1	6	4,0	5	3,2
LN	—	—	—	—	—	—	2	1,6	0	0,4	—	—	—	—
PVV	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	9	5,9	24	15,5
PVDD	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	1,8	2	1,3
TON	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0,6
Overige	—	0,9	—	1,8	—	2,5	—	0,7	—	0,9	—	1,0	—	0,5
Totaal	150	100	150	100,1	150	100,1	150	99,9	150	100	150	100,1	150	100

Bron: Kiesraad (www.kiesraad.nl)

Afkortingen

AOW	Algemene Ouderdomswet
ARP	Anti-Revolutionaire Partij
BVD	Binnenlandse Veiligheidsdienst
BVL	Landelijke Vereniging voor Bedrijfsvrijheid in de Landbouw
CD	Centrumdemocraten
CP	Centrumpartij
CP'86	Centrumpartij '86
cao	Collectieve arbeidsovereenkomst
CDA	Christen Democratisch Appèl
CHU	Christelijk-Historische Unie
CPB	Centraal Planbureau
CPN	Communistische Partij van Nederland
D66	Democraten 66
DNPP	Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen
DS'70	Democratisch Socialisten '70
EG	Europese Gemeenschappen
EU	Europese Unie
FPÖ	Freiheitliche Partei Österreichs
HOV	Hoogwaardig Openbaar Vervoer
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IND	Immigratie- en Naturalisatiedienst
JOVD	Jongerenorganisatie Vrijheid en Democratie
KPNml	Kommunistiese Partij Nederland (marxisties-leninisties)
KVP	Katholieke Volkspartij
LNP	Lijst Nieuwe Politiek
LPF	Lijst Pim Fortuyn
LPN	Liberale Partij Nederland
NBTM	Nationale Boeren-, Tuinders- en Middenstandspartij
NSB	Nationaal-Socialistische Beweging
NVU	Nederlandse Volksunie

Afkortingen

OokU	Onafhankelijke Ouderen en Kinderen Unie
PDS	Partei des Demokratischen Sozialismus
PNL	Partij Nieuw Limburg
PopNed.nl	Populistische Omroep Nederland
PPR	Politieke Partij Radikalen
PRDV	Partij voor Rechtvaardigheid, Daadkracht en Vooruitgang
PSP	Pacifistisch-Socialistische Partij
PVDA	Partij van de Arbeid
PVDV	Partij van de Vrijheid
PVV	Partij voor de Vrijheid
SDAP	Sociaal-Democratische Arbeiderspartij
SDB	Sociaal-Democratische Bond
SER	Sociaal-Economische Raad
SP	Socialistische Partij, vanaf maart 1993 Socialistische Partij
SPD	Sozialdemokratische Partei Deutschlands
SVP	Schweizerische Volkspartei
TON	Trots op Nederland
VDB	Vrijzinnig-Democratische Bond
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
WAO	Wet op de Arbeidsongeschiktheidsverzekering
WNL	Wakker Nederland

Personenregister

A

Aartsen, Jozias van 138-139, 153-157
Aboutaleb, Ahmed 167
Agema, Fleur 165, 172, 181
Agt, Dries van 77, 108, 162
Albayrak, Nebahat 167
Albeda, Wil 95, 101
Allende, Salvador 39
Aptroot, Charlie 140, 142
As, Gerard van 129, 131

B

Baalen, Hans van 142
Bakker, Marcus 96
Bakker, Oege 181
Balkenende, Jan Peter 85, 122, 124, 128, 131, 166, 177
Bartels, Dion 142
Beatrix, koningin 126, 131, 178
Beertema, Harm 176, 180
Bemmel, Jhim van 179
Bergh, Yet van den 75
Beunders, Henri 9, 19
Bie, Wim de 56
Bierman, Marten 78, 86
Bijlhout, Philomena 126
Bik, Jan 86
Blocher, Christoph 194
Boer, Roelf de 126
Bolkestein, Frits 57, 98-99, 122, 140-141, 152-153, 162, 166, 190
Bomhoff, Eduard 79, 126, 130, 133
Booij, Albert de 101, 116-117, 127, 129

Boon, Sander 146
Boot, H el ene 165
Bos, Wouter 166
Bosma, Martin 10, 156, 159-161, 164-165, 168, 170, 172-173, 176, 183-184, 192
Bosman, Cor 180
Bouterse, Desi 126
Bouyeri, Mohammed 157
Braat, Arend 26, 36
Brands, Jan 100
Brink, Wien van den 86
Brinkman, Elco 99
Brinkman, Hero 10, 165, 171-173, 177, 179-185, 192
Burke, Edmund 104, 163

C

Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 19, 21-22, 24, 30, 36, 102, 188-189
Carp, J.H. 27
Cate, Hylke ten 78, 87-89
Chav ez Frias, Hugo 17
Cherribi, Oussama 102
Cohen, Job 178
Couwenberg, Wim 77, 86
Cuperus, René 8

D

Dales, Geert 139
Dales, Ien 95-96
Dam, Marcel van 102
Dedecker, Jean-Marie 16
Dewinter, Filip 80, 114, 194

Personenregister

Dijck, Teun van 165
Dijkstal, Hans 84, 119-123, 152-153, 190
Domela Nieuwenhuis, Ferdinand 23, 189
Donner, Piet-Hein 166
Dost, John 116-117, 127-128
Dragt, Theo 99

E

Eberhard, Cor 129-130
Eerdmans, Joost 129, 132, 156, 162, 165
Engels, Friedrich 7

F

Fennema, Meindert 8, 155, 159
Fortuyn, Marten 132
Fortuyn, Pim 7-11, 13, 15-16, 20, 35, 43-44,
46, 52, 62, 68, 71, 75, 79-80, 82-87, 89-
127, 131-135, 138-139, 149, 153-154, 157, 160,
162-163, 165-166, 170, 184-185, 191-194
Fortuyn, Simon 123
Frank, Anne 84
Freud, Sigmund 49
Fritsma, Sietse 165, 168, 171, 180

G

Gellner, Ernest 7
Gispen, Toon van 75
Giuliani, Rudolph 76
Glastra van Loon, Karel 55
Gogh, Theo van 121, 157, 160
Gore, Al 175
Graaf, Machiel de 179-180
Graaf, Thom de 84
Graaf, Volkert van der 122
Graus, Dion 165, 179
Grave, Frank de 153
Grewel, Annemarie 102

H

Haan, George de 82
Hagendoorn, Louk 124
Haider, Jörg 194
Haller, Ludwig von 163
Halsema, Femke 166
Harmsen, Ger 94-95
Hayek, Friedrich 160

Heerma, Enneüs 99-100
Heerschop, Karen 77
Heijmans, Nico 61
Heijne, Bas 8-9
Heinsbroek, Herman 126, 129-131
Helder, Lilian 176
Helgers, Hans 99
Heller, Bart 73
Herben, Mat 121-122, 125, 127-129, 131
Hicks, John 12
Hillen, Hans 162
Hirsch Ballin, Ernst 169
Hirsi Ali, Ayaan 138, 140, 153, 157
Hoekstra, Rein Jan 62
Hoffman, Carel 146
Hooft, Jan 't 100
Hooft, Hans van 43-44, 46-47, 49-50, 59,
67
Hoogendijk, Ferry 121, 126
Hoogervorst, Hans 155
Hoop Scheffer, Jaap de 100
Hout, Johan van den 61
Hulten, Michel van 77

I

Iding, Jules 60
Ionescu, Ghita 7

J

Jami, Ehsan 172
Janmaat, Hans 19, 31-32, 36, 46, 56, 84,
114, 124, 158, 190
Jansen, Robert 13
Janssen van Raay, Jim 120-121
Jense, Dick 87, 89
Jetten, Jan 87-89
Jong, Winny de 121, 127, 129-131
Joustra, Arendo 101

K

Kadt, Jacques de 161
Kalou, Salomon 138
Kamp, Henk 153
Kant, Agnes 63, 65-67, 69, 190
Kazin, Michael 12-13
Kee, Ton 94, 96
Kjaersgaard, Pia 16

Personenregister

Klaveren, Joram van 180
Klein, Stephan 22
Kneepkens, Manuel 80, 83
Koekoek, Hendrik 7, 27-29, 36, 189
Koffeman, Niko 55-56, 61-62, 68
Kok, Wim 55-57, 83, 97, 106, 109, 120-123
Koop, Rob 88
Kooten, Kees van 56
Kooten, Willem van 72, 76, 78-79, 83-84,
86-87, 116
Korthals Altes, Frits 142
Kosto, Aad 113
Kox, Tiny 39-40, 50, 55, 60-62
Kraay, Hans sr. 86
Kuyper, Abraham 9, 21, 24-25, 36, 185, 189,
194

L

Lammerts, Sjon 80, 82
Lange, Sarah de 8
Langendam, Peter 116-117, 120, 127-128
Le Pen, Jean-Marie 114
Lenin, Vladimir Iljitsj 24, 38-42, 44, 61, 67,
69
Lenting, Walther 75
Lijphart, Arend 25
Linde, Haitske van de 88-89
Linde, Kay van de 76, 80, 83-85, 116, 139-
140, 144-145
Linde, Wybo van de 76
Lodders, Tineke 99
Lubbers, Ruud 33, 53, 96, 99
Lucassen, Eric 179
Luiting, Ton 72, 76, 88

M

Maas, Ed 117, 128-130, 132
Madlener, Barry 165, 170
Maistre, Joseph de 163
Marcuse, Herbert 49
Marijnissen, Jan 10, 37, 39, 41, 46, 49-51,
53-63, 65-69, 166, 185, 190
Marijnissen, Mari-Anne 60
Marx, Karl 7, 24, 38-40, 44, 49, 61, 67, 69,
93, 160
Melkert, Ad 57, 84, 119-120, 122-123, 129
Mens, Harry 86, 98, 101, 117
Meurs, Willem van 59

Middel, Bert 97
Middelkoop, Eimert van 162
Mierlo, Hans van 9, 29-30, 108, 189
Monjé, Daan 45, 50
Mos, Richard de 180
Most, Hennie van der 140
Mudde, Cas 8

N

Nagel, Jan 71-74, 76-80, 84, 87-88, 191
Nawijn, Hilbrand 126, 132, 138, 140, 165
Niehe, Ivo 121
Nieuwerkerke, Hans 138, 144
Nieuwenhuis, J.A. 144-145

O

Oldenburg, Vincent 75, 77
Oplaat, Gert-Jan 155-156
Opstelten, Yvo 122
Örgü, Fadime 154
Özgüzel, Zeyfi 83

P

Parkinson, G.N. 29
Pastors, Marco 118, 132, 165
Pechtold, Alexander 8, 166
Pels, Dick 8-9
Peper, Bram 97
Pinto, David 82, 86
Poorthuis, Frank 84
Poppe, Remy 53, 55
Praag, Philip van 82
Priester, Karin 163
Putte, Arthur van der 146

R

Raak, Ronald van 64, 66-67, 69
Ratelband, Emile 88-89
Reagan, Ronald 96, 109, 160
Ree, Erik van 105
Reijnen, Theo 148
Remkes, Johan 155
Reybrouck, David Van 8
Riemen, Rob 8
Rij, Marnix van 99-100
Roemer, Emile 59, 63, 65-66, 69, 190

Personenregister

Roeten, Ton 72
Roon, Raymond de 165, 171, 180
Rosenmüller, Paul 84, 120
Rosenthal, Uri 142
Rossem, Maarten van 8, 29
Ruers, Bob 39
Rushdie, Salman 160
Rutte, Mark 139-142, 154-155, 165-166, 178-179, 181

s

Savenije, Hanneke 91
Schmelzer, Norbert 93
Schnetz, Broos 74-79, 87-88
Schoo, Hendrik Jan 9
Schoonhoven, Gertjan van 122
Schulz van Haegen, Melanie 154
Shaffy, Ramses 93
Sharpe, James 179
Sinke, Ed 139-140, 144-145, 148
Sluis, Wim van 118
Sniderman, Paul 124
Sørensen, Ronald 83, 85, 117
Spies, Liesbeth 181
Spruyt, Bart-Jan 161-165
Stam, W. 28-29
Stassen, Laurence 180
Stoep, Daniël van der 179
Strauss, Leo 160, 162

t

Taggart, Paul 16, 47, 175, 188
Teeven, Fred 85, 87-89, 142
Terpstra, Erica 142
Thatcher, Margaret 109
Thunnessen, Chris 86, 117
Tocqueville, Alexis de 162-163
Tomlow, Geert 181
Treub, Willem 21, 26, 36, 189
Troelstra, Pieter Jelles 21

u

Uringa, Harm 179-180
Uyl, Joop den 77, 96-97, 108

v

Varela, João 120, 129
Veenendaal, Jelleke 139-140
Velde, Henk te 8, 21-23, 35-36, 188
Verdonk, Rita 10, 13, 15-16, 137-149, 165-166, 183, 192-194
Verhagen, Maxime 169
Vlaanderen, Machteld 142
Vliet, Roland van 180
Voets, Ton 41
Vogelaar, Ella 167
Vonhoff, Henk 98, 142
Voogd, Josse de 176
Voorhoeve, Joris 178
Voskuil, Bert 55
Vossen, Koen 8, 17, 19, 21-22, 27-28, 35-36
Vries, Bibi de 140, 153
Vries, Gijs de 178
Vries, Peter R. de 73
Vroon, Piet 46

w

Wansink, Hans 8, 84, 102, 115
Weber, Max 18, 119, 191-192
Weisglas, Frans 57
Westbroek, Henk 74-77, 79-80, 83, 87-88, 190
Westerterp, Tjerk 86-87
Wiegel, Hans 30, 77, 79, 96, 108, 141-142, 153
Wijers, Hans 79
Wijngaard, Henk 86
Wijnschenk, Harry 129-131
Wilders, Geert 7-11, 13, 16, 68, 71, 119, 124, 132, 141, 143, 146-147, 149, 151-185, 188, 192-195
Willem V, prins van Oranje 22
Wilting, Klaas 73, 79
Winsemius, Pieter 79
Wit, Jan de 53
Wynia, Syp 98
Wytzes, Elisabeth 93

y

Ye'or, Bat 168

Personenregister

z

- Zalm, Gerrit 128, 138-139, 153, 156, 159, 166
Zanen, Jan van 142, 156
Zedong, Mao 38-42, 61, 67-69
Zeegers, A. 28
Zegwaard, Willem 117
Zijderveld, Anton 8-9
Zinken, Fons 89
Zomeren, Koos van 43
Zwan, Arie van der 8

In 2008 startten Uitgeverij Boom en het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen een reeks publicaties over de Nederlandse politiek. Tot dusverre zijn verschenen:

1. Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD*, Amsterdam, 2008.
2. Marcel ten Hooven en Ron de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie, 1908-1980*, Amsterdam, 2008.
3. Gerrit Voerman en Nelleke van de Walle, *Met het oog op Europa. Affiches voor de Europese verkiezingen, 1979-2009*, Amsterdam, 2009 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
4. Joop Hippe en Gerrit Voerman (red.), *Van de marge naar de macht. De ChristenUnie, 2000-2010*, Amsterdam, 2010.
5. Gerrit Voerman, Bert van den Braak en Carla van Baalen (red.), *De Nederlandse eurocommissarissen*, Amsterdam, 2010 (in samenwerking met het Montesquieu Instituut).
6. Paul Lucardie en Gerrit Voerman (red.), *Van de straat naar de staat? Groen-Links, 1990-2010*, Amsterdam, 2010.
7. Gerrit Voerman (red.), *De conjunctuur van de macht. Het Christen Democratisch Appèl, 1980-2010*, Amsterdam, 2011.

In voorbereiding zijn een bundel over de PVDA en een monografie over de opstelling van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie.

Het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen (DNPP) is onderdeel van de Rijksuniversiteit Groningen. Het Centrum is aangesloten bij het in Den Haag gevestigde Montesquieu Instituut, een samenwerkingsverband waartoe ook het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis, het Parlementair Documentatiecentrum, de Campus Den Haag en de Capaciteitsgroep Publiekrecht van de Universiteit Maastricht behoren.